

Program podrške obrazovanju
Fond otvoreno društvo Bosna i Hercegovina

Religija i školovanje u otvorenom društvu

Okvir za informirani dijalog

Program podrške obrazovanju

Fond otvoreno društvo Bosna i Hercegovina

Religija i školovanje u otvorenom društvu

Okvir za informirani dijalog

Sarajevo, 2007.

Ovu studiju-priručnik pripremili su **Zdenko Kodelja**, istraživač u Institutu za istraživanja u obrazovanju Republike Slovenije, i **Terrice Bassler**, direktorica Obrazovnih programa Otvorenog društva u Jugoistočnoj Evropi, oboje bazirani u Ljubljani, Slovenija. Studija je napravljena kao odgovor na ispoljenu zabrinutost i zahtjeve za informacijama o dimenzijama otvorenog društva u religijskom obrazovanju. Podršku istraživanju pružila je **Teja Rek**, koja je također kreirala i online zbirku izvora o ovoj temi, koja je dostupna na web stranici (www.espbblackboard.org). Studija ne predstavlja službeni stav politike Instituta otvoreno društvo (OSI) ili Republike Slovenije o religiji i školovanju.

Studija je uglavnom, iako ne i isključivo, usmjereni na evropski komparativni kontekst. Namjera joj je da bude izvor informacija za tvorce politika koji su imali malo prethodnog iskustva ili komparativnih informacija o religiji i školovanju. Informacije u njoj također mogu biti izvor informacija za nezavisne centre obrazovne politike i druge koji traže informiran komparativni dijalog i osnove za donošenje odluka o religiji i školovanju u otvorenom društvu.

Studija sadrži savjete i povratne informacije koje su obezbijedili:

Sanja Elezović (Crna Gora)

Dakmara Georgescu (International Bureau of Education, UNESCO)

Ayla Goksel, Neyir Kalaycioglu, Batuhan Aydagula (Turska)

Dobrila Govendarica, Dženana Trbić,

Medina Korda (Bosna i Hercegovina)

Jagdish Gundara (Institue of Education, University of London)

Robert Jackson (Institute of Education, University of Warwick)

Elizabeth Lorant (OSI New York, Children and Youth Programs)

Hugh McLean (OSI Education Support Program, Ured u Budimpešti)

Aryeh Neier (OSI NewYork)

Tomislav Reškovac (Hrvatska)

Peter Schreiner (Coordination Group for Religious Education in Europe, CoGREE)

Rick Steur (Nizozemska)

Felisa Tibbitts (Human Rights Education Associates)

Nonka Todorova (Bugarska)

Andre Wilkens (OSI Brisel)

U studiji su korišteni diskusija i povratne informacije učesnika sastanaka o obrazovanju koje je sponzorirao OSI u Anadoliji, Turska (juni 2004. godine) i Tbilisiju, Gruzija (juli 2004. godine), a koji su okupili specijaliste iz brojnih evropskih zemalja i šire. O tome se također diskutiralo u novemburu 2004. godine na OSI Podoboru za opće obrazovanje. Koautori su zahvalni za komentare koje su dobili i, koliko je to bilo moguće, inkorporirali su divergentna stajališta i komparativne informacije koje su imali na raspolaganju.

Studija je u originalu objavljena na engleskom jeziku u decembru 2004. godine pod pokroviteljstvom Instituta Otvoreno društvo.

Program podrške obrazovanju
Fond otvoreno društvo Bošna i Hercegovina

Religija i školovanje u otvorenom društvu

Okvir za informirani dijalog

Sarajevo, 2007.

Program podrške obrazovanju

Religija i školovanje u otvorenom društvu

Okvir za informirani dijalog

Zdenko Kodelja

Terrice Bassler

Sažetak

Raspoložive komparativne informacije pokazuju da je religijsko obrazovanje već prisutno kao obavezni ili izborni predmet u mnogim školskim sistemima Evrope i svijeta. Tamo gdje religijsko obrazovanje ne postoji kao predmet obično postoji neka vrsta obrađivanja religije kao teme ili kao aspekta u nekom drugom predmetu, kao na primjer u historiji, književnosti, filozofiji ili sociologiji. Rijedak je - možda čak i nepostojeći - sistem školovanja u kojem je formalno iskustvo djetetovog učenja potpuno nijemo, neutralno ili objektivno u prenošenju poruka o religiji i vrijednostima vezanim za religijsku tradiciju. Štaviše, teško je pronaći zemlju u kojoj su politika odvajanja crkve i države, ili nacionalna politika sekularnog obrazovanja, postigli potpuno isključivanje religije i iz obrazovne politike i iz obrazovne prakse.

U vremenu poslije Jedanaestog septembra, i u globaliziranom društvu, učestale su diskusije o tome kako i u kojoj mjeri tretiranje religije u školovanju oblikuje poimanje pojedinca u odnosu na samoga sebe i svijet. Na koji način školovanje doprinosi društvenoj toleranciji ili netoleranciji, stereotipima i predrasudama? Među ostalima, Vijeće Evrope i vlada Norveške rade na promociji međuvladine razmjene o obrazovanju i ulozi religije. U nekim zemljama se, međutim, još uvek vodi elementarna borba između zagovornika uključivanja religije u škole (koje često vode religijske institucije) i njihovih protivnika koji teže da "religiju drže van škola".

Ova studija ne nudi jednostavne odgovore i na zastupa određena stajališta. Ona ne zagovara niti bilo koji pojedinačni pristup religiji i školovanju koji se može primijeniti u svim kontekstima. Ona je uglavnom, iako ne isključivo, usmjerena na evropski komparativni kontekst. U tekstu koji slijedi imali smo namjeru postaviti osnovu za dijalog o ovoj temi crpeći iz izabranih izvora i obavljenih istraživanja koja su bili na raspolaganju ko-autorima, stvoriti jasniju sliku o religijskom obrazovanju

u Evropi i još nekim zemljama. Ona također opisuje dijalog koji se o ovoj temi trenutno vodi na evropskom nivou. Kao takva, studija je organizirana oko sljedećih pitanja:

Što podrazumijevamo pod religijom i školovanjem?

Kakav je odnos između prava pojedinca, religije i školovanja u otvorenom, demokratskom, pluralističkom društvu?

Postoji li "međunarodna konvencija" ili "evropski standard" o religiji i školovanju u otvorenom društvu?

Da li u školama treba postojati poduka o religijama? Ako da, zbog čega i kakva poduka je potrebna?

Koja je adekvatna uloga države (i njenog odnosa s religijskim institucijama) u odnosu na religiju i školovanje u otvorenom društvu?

Studija ima tri priloga:

Prilog A: Ključni izvori

Prilog B: Komparativne informacije o pristupima religijskom obrazovanju

Prilog C: Informacije o politikama i dijalogu o religiji i školovanju u izabranim zemljama

Različita stanovišta i njihovo razmatranje u kontekstu otvorenog društva

Raspovjeda o religiji i školovanju često je užarena, bez razumijevanja i politički ili emotivno nabijskog jena. Tvrdomorna mišljenja i stanovišta koja se zauzimaju - i na kojima se mogu temeljiti obrazovne politike i prakse - mogu se čuti u obliku sljedećih izjava:

"Za religiju i crkvu nema mjesta u državnim školama."

Pitanja potaknuta time: *Imaju li religijske institucije interesa za demokratiju, društvene promjene i za sam sistem školovanja? Bi li religiju trebalo uopće spominjati u školovanju i, ako je tako, koja politika to može osigurati? Koliko je religija prisutna kao predmet ili na neki drugi način u sistemima školovanja u Evropi i u drugim dijelovima svijeta? Je li striktno odvajanje državnih i religijskih institucija neophodno za otvoreno društvo? Je li to izvodivo?*

"Religijsko obrazovanje je indoktrinacija."

Pitanja potaknuta time: *Je li indoktrinacija namjera koja se krije iza religijskog obrazovanja u svim slučajevima? Na koji se način može ocijeniti da li sadržaj i metoda određenih oblika poduke čine indoktrinaciju? Postoje li druge edukativne svrhe, pristupi i oblici religijskog obrazovanja koji zaslužuju razmatranje u otvorenom društvu?*

"Učenje o glavnoj religijskoj tradiciji naše zemlje kroz školovanje je ključno za kulturno razumijevanje i očuvanje našeg nacionalnog identiteta."

Pitanja potaknuta time: *Da li zaista postoji dominantna*

religijska tradicija i/ili je društvo pluralističko u promatranim tradicijama? Ko odlučuje o tome koje tradicije treba učiti, kojim sredstvima, s kakvim sadržajima i zbog čega? Da li ova pozicija podrazumijeva da školovanje treba biti nijemo za tradicije koje prakticiraju manjinske populacije u zemlji? Da li će ovakav pristup istinski očuvati nacionalni identitet, ili će možda također uzgajati štetan nacionalizam i predrasude? Da li je zaista neophodna zabrinutost zbog 'religijske nepismenosti' u Evropi?

"Religijsko obrazovanje mora biti dio školovanja ukoliko se naše društvo želi suočiti s moralnom krizom današnje omladine."

Pitanja potaknuta time: *Je li religijsko obrazovanje ono što mlađi ljudi vide kao važno za svoj razvoj i za probleme s kojima se suočavaju? Ako jeste, šta tačno traže u takvim programima?*

"Konvencije o ljudskim pravima i međunarodni obrazovni standardi dovoljni su da usmjeravaju nacionalne politike o religiji i školovanju."

Pitanja potaknuta time: *Koje konvencije pružaju jasne smjernice, i da li se one svuda istovjetno interpretiraju? Zar nisu deklaracije i konvencije o pravima roditelja i djece donekle kontradiktorne? Postoje li doista međunarodni standardi o religijskom obrazovanju? Da li su smjernice za obrazovne politike o religiji popraćene smjernicama za obrazovnu praksu?*

"Što se tiče ličnog religijskog ili duhovnog razvoja djeteta, odgovorni su porodica i religijske institucije, a ne škole."

Pitanja potaknuta time: *Je li u praksi moguće potpuno odvojiti uloge škole i porodice, ili drugih vanjskih uticaja, na razvoj djeteta? Ako se trend u obrazovnim sistemima u Evropi kreće ka obrazovanju u kojem je dijete u središtu pažnje, koje je cijelovito, doživotno i pokriva sve aspekte života, bi li onda duhovnost, vrijednosti i slobodu njihovog izbora trebalo potpuno zanemariti u školovanju? Postoji li takva sposobnost*

kao što je 'duhovna inteligencija' koju bi trebalo uzeti u obzir u razvoju djeteta i školovanju?

"Učenje o različitim velikim religijama u školama je neophodno kako bi se povećala tolerancija i društvena kohezija."

Pitanja potaknuta time: Kako ovo znamo? Postoje li istraživanja koja pokazuju da učenje o religijama zaista povećava toleranciju kod učenika? Kako se ovo postiže? Koliko su značajna pitanja predstavljanja i analize 'religija' i 'kultura'? I koja je ispravna kombinacija sadržaja i pedagoških metoda?

Trendovi u istraživanjima i debatama o temi religije i školovanja

Pitanja politika, rješenja i prakse u religiji i školovanju različita su u Evropi i u cijelom svijetu. Nalazi UNESCO-a objavljeni prošle godine pokazali su da od 142 zemlje u kojima je provedeno istraživanje, religijsko obrazovanje postoji kao obavezan predmet u oko pola zemalja - njih 73 - najmanje jednom u toku prvih devet godina obrazovanja (*Prospects, 2003.*).¹ U 53 zemlje vrijeme posvećeno religijskoj obuci u prvih šest godina obrazovanja dostiže u prosjeku 388,4 sati, ili oko 8,1% ukupnog vremena određenog za učenje. Na vrhu ljestvice su zemlje s velikom muslimanskim populacijom, sa Saudijskom Arabijom na vrhu, koja posvećuje oko 31% vremena religijskoj obuci, i šest drugih zemalja između 12 i 15%. Brojke za određene evropske zemlje su sljedeće: (Tabela 1)

Istraživači navode trend "vidljivog porasta" u proporciji vremena posvećenog religijskom obrazovanju kao predmetu, u usporedbi sa prethodnim istraživanjem

objavljenim prije jednu deceniju, i preokret u opadanju religijske obuke koji je prema istraživanju obilježavao prošlo stoljeće. Oni također ističu kako se za drugih 69 zemalja u kojima se religijsko obrazovanje ne pojavljuje kao poseban predmet ne može tvrditi da ne postoji religijski sadržaj u onome što se uči.

Postoje neke zajedničke karakteristike i trendovi u svim evropskim zemljama. Većina zemalja ima neku vrstu religijskog obrazovanja u školama, bilo obveznog ili fakultativnog. U isto vrijeme, većina zemalja doživljava porast pluraliteta u vjerovanjima, vrijednostima i životnim stilovima među svojim stanovništvom, što postavlja pitanje o tome da li su i kakve politike religijskog obrazovanja primjerene. Širom Europe pripadanje vjerskoj denominaciji još uvijek je pravilo za većinu građana, iako je stepen u kojem učestvuju u aktivnostima religijskih institucija manje jasan (vidi Tabelu 2).

Ove društvene pojave možda doprinose trendu u kojem religijske institucije teže većoj interakciji sa djecom i potencijalnim članovima putem zagovaranja religijskog obrazovanja kao predmeta u školama (jasan primjer je skorašnje zagovaranje u obrazovanju od strane crkava u Srbiji i Crnoj Gori, Sloveniji, Hrvatskoj, Rusiji i Gruziji). Treba također naglasiti da se uloga religijskih institucija i njihovih vođa, kako historijska tako i današnja, razlikuju od jednog kulturnoškog konteksta do drugog, i da one u nekim zemljama mogu biti odlučujući faktor

¹ Obrazovanje i religija: Putevi tolerancije, *Prospects*, Tromjesečni pregled komparativnog obrazovanja, izdanje XXXIII, broj 2, IBE, UNESCO, jun 2003.

Tabela 1: Broj sati i postotak vremena za učenje posvećeno religijskom obrazovanju u prvih šest godina formalnog obrazovanja.

Zemlja	Ukupan broj sati	Prosječno vrijeme u postocima
Poljska	456	10,3
Norveška	332	8,7
Austrija	380	8,2
Belgija (Francuska zajednica)	360	6,9
Finska	228	6,1
Danska	240	5,6
UK (Engleska)	243	5,0
Island	209	5,0
Grčka	210	4,8
Rumunija	170	4,3
Litvanija	143	3,8
Turska	144	3,3
Slovačka	59	1,4

Izvor: Obrazovanje i religija: Putevi tolerancije, *Prospects*, Tromjesečni pregled komparativnog obrazovanja, Izdanje XXXIII, broj 2, str. 214, juni 2003, IBE, UNESCO.

u donošenju politike o religiji i školovanju (Bogomilova, 2003).² Odnos između religije i nacionalnog identiteta, što je tema za neku drugu studiju, može također imati veliki uticaj na javno mnijenje i donošenje politike.

Većina javnog dijaloga o školovanju i religiji počiva na interpretaciji prava, definiranju uloge države, javnih i privatnih obrazovnih institucija i religijskih organizacija. U javnoj debati o politici, informacija je fokusirana - i to dominantno - na međunarodne konvencije, pravne presedane i procese, te političke teorije ili programe. Za mnoga ministarstva obrazovanja i obrazovne zvaničnike ovo je značilo fokusiranje diskusije o učenju i religiji na to koja vrsta školske politike ili razredne aktivnosti odgovara - ili ne odgovara - interpretaciji prava i nacionalnog zakonodavstva.

Od devedesetih godina prošlog stoljeća debate o religiji i školovanju u Evropi postale su složenije, zbog različitih faktora. Način shvaćanja uloge obrazovanja, nacionalnog identiteta i nacionalizma u sukobima na Balkanu u devedesetim godinama postavio je obrazovanje kao centralni faktor u tome kakva se vrsta građana i vrijednosti oblikuje školovanjem. U skorašnje vrijeme, događaji od 11. septembra 2001. godine potakli su pitanje o mogućim vezama između religijske indoktrinacije, fundamentalizma i stvaranja terorista. Pogrešne asocijacije, kauzalni i generalizirani

zaključci Zapada, koji nisu zasnovani na razumijevanju ili pouzdanim istraživanjima, mogli bi se izvući o odnosu islamskih tradicija i obrazovanja (Anzar, 2003). Posljednjih godina postoji povećan interes i debata na međunarodnom nivou o ulozi religijski orijentiranih islamskih škola, kao što su *medrese* (naročito u Pakistanu)³ i *imam hatib* škole u Turskoj. Pojavljuju se vječna pitanja o rodnim i etničkim stereotipima i predrasudama, koji se stalno obnavljaju kroz određene oblike religijskog obrazovanja.

U novembru 2001. godine Ujedinjene nacije su, u saradnji sa vladom Španije, održale u Madridu Međunarodnu konferenciju o ukidanju religijske diskriminacije i netolerancije u obrazovanju. Cilj ovog skupa bio je da se odrede strategije za borbu protiv religijske netolerancije i diskriminacije i da se promovira sloboda religije ili vjerovanja kroz obrazovanje. Deklaracija nastala na Konferenciji poziva na jačanje obrazovanja za ljudska prava i povećavanje znanja i razumijevanja učenika o drugaćijim pogledima na svijet. *Koalicija o slobodi religije i vjerovanja* iz Oslo, međunarodna mreža akademika, predstavnika vjerskih zajednica, nevladinih organizacija i drugih međunarodnih organizacija, preuzeila je ulogu onih koji će slijediti zaključke Konferencije s praktičnim strategijama za implementaciju.

² Bogomilova Todorova, N. (2003): Razmatranje o savremenom religijskom "preporodu". Religija, sekularizacija, globalizacija, u: *Teme*, broj 4, Univerzitet u Nišu.

³ Anzar, U. (2003): Islamsko obrazovanje, Kratka historija medresa sa komentarima na nastavni plan i program i trenutnim pedagoškom praksama, dostupno na www.uvm.edu/~envprog/madrassah/madrassah-history.pdf

	Pripadate li nekoj vjerskoj denominaciji? *da odgovori (u %)	Idete li na službu jednom mjesечно ili češće? *da odgovori (u %)
Bugarska	70	20,2
Hrvatska	88,8	52,7
Finska	88,1	14
Francuska	57,5	12
Grčka	96	33,6
Mađarska	57,9	17,8
Litvanija	81,3	31,5
Sjeverna Irska	86,1	63,3
Rusija	50,5	9,1
Rumunija	97,6	46,5
Slovenija	70	30,7
Ukrajina	56,4	16,8

Tabela 2: Povezivanje s vjerskim denominacijama u odabranim zemljama

Izvor: Studij evropskih vrijednosti, www.europeanvalues.nl

⁴ Pozicioni dokumenti država članica, pripremni materijali prikupljeni za konferenciju "Religijske dimenzije interkulturnog obrazovanja", Oslo, Norveška, 6-8. juna 2004., organiziran u okviru predsjedavanja Norveške Ministarskim odborom Vijeća Evrope.

⁵ Delors, J. (1996): Učenje: Unutrašnje blago, Izvještaj kojeg je za UNESCO sačinila Međunarodna komisija o obrazovanju za dvadeset i prvo stoljeće, UNESCO Publishing.

⁶ Izraz "religijska nepismenost" je, na primjer, nedavno upotrijebljen u članku koji je napisao Martinez López-Muñiz, J.L. (2003): "Religija kao obavezan predmet u državnim školama: Zakonska i komparativna analiza", u: European College, Evropski kulturni i obrazovni forum, Bruges, 18-21 decembar 2003., str. 6, kao i u: Debray, R. (2002): *L'enseignement du fait religieux dans l'Ecole laïque*, Odile Jacob, Pariz. Prije njih Kirkpatrick, J. R., je napisao da je Amerika ignoriranjem uloge religije u nastavnom planu i programu "odgojila djecu koja su religijski nepismena" (Kirkpatrick, J.R.: "Javne škole i američko nasljeđe religijske slobode i religijskog pluralizma", u: James E., Jr. Wood (1984): *Religija, država, i obrazovanje*, Baylor University Press, Waco, str. 118).

⁷ Kallioniemi, A. (2004): Evropska rješenja za religijsko obrazovanje i scenariji za razvoj finskog modela, Univerzitet u Helsinkiju, Odjel za obrazovanje nastavnika.

⁸ Jackson, R. (2004): Ponovno razmatranje religijskog obrazovanja i pluraliteta, *Issue in Diversity and Pedagogy*, Falmer Press, London.

⁹ Jackson, R. (1997): Religijsko obrazovanje: Interpretativni pristup, London, Hodder and Stoughton.

Svjetska banka je 2002. godine okupila lidere raznih vjera, religijskih institucija i duhovnih praksi na skupu na kojem su istaknute zajedničke vrijednosti unutar različitih tradicija i filozofija, kao i njihova zajednička zabrinutost za iskustva učenja kod djece (Milenijski izazovi za razvoj i vjerske institucije, Svjetska Banka, Washington, 2003).

Rastući pluralizam u društвima i traženje prava od strane manjina također dovode u pitanje obrazovne politike koje "ignoriraju" ili na drugi način vrše diskriminaciju manjinskih religijskih tradicija i vrijednosti kada su u pitanju religija i Školovanje. Nedavna debata o nošenju marama u školama u Francuskoj ni u kojem slučaju nije jedini kontroverzan slučaj.

U kombinaciji, ovi akumulirani pritisci rezultirali su time da je Vijeće Europe zauzelo proaktivn stav o interkulturnosti u obrazovanju i o poduci o religijama, što će biti detaljnije obrađeno kasnije u tekstu. Vijeće Europe je organiziralo niz međuvladinih konferencija u vezi s ovim pitanjem, u najnovije vrijeme s vladom Norveške, u Oslu u junu 2004. godine, o temi "Religijska dimenzija interkulturnog obrazovanja".⁴ Naredni panevropski sastanak o temi "Učenje za toleranciju" održan je u Oslu u septembru 2004. godine.

Iako manje vidljivi u medijima, novi i drugačiji glasovi su se pojavili u sferi obrazovne politike i u istraživanjima koja su provedena tokom proteklih decenija. Oni pozivaju na ozbiljnija promišljanja o svrsi obrazovanja i na moguće ponovno razmatranje religije i školovanja. Publikacija koju je objavila UNESCO-va Međunarodna komisija o obrazovanju za 21. stoljeće *Učenje: Unutrašnje blago*, a koju je uredio Jacques Delors,⁵ upućuje na "tenziju između duhovnog i materijalnog. Često to i ne shvaćajući, svjet čezne za idealima i vrijednostima koje ćemo nazvati 'moral'. Tako je plemeniti zadatok obrazovanja da potakne svakog pojedinca da, u skladu sa svojom tradicijom i uvjerenjima i uz puno poštovanje pluralizma, uzdigne svoj um i duh na nivo univerzalnog i da donekle prevaziđe sebe". (Delors, 1996, str. 16) Izvještaj poziva na fokusiranje na moralne i kulturne dimenzije obrazovanja, s

procesom "koji mora početi samorazumijevanjem, kroz unutarnje putovanje čiji su putokazi znanje, meditacija i praksa samokritike" (Delors, 1996, str. 17).

Prema nekim istraživačima, glavni pristup religijskom obrazovanju nisu bili dovoljni da sprječe takozvanu "religijsku nepismenost"⁶ novih generacija i povećanje stereotipnih ideja, predrasuda i netolerancije u savremenim, multikulturalnim i viševjerskim društвima. Čini se da je ovo istina, kako u zemljama gdje je religijsko obrazovanje zabranjeno u javnim školama tako i u onima gdje je dozvoljeno.

Kao odgovor na to, mnoge vlade u Evropi prepravljaju postojeće ili uvode nove obrazovne programe, u kojima učenici uču o različitim religijskim tradicijama koje mogu postojati unutar zemlje, ili čak šire u svijetu - što predstavlja pristup religijskom učenju sa svrhom širenja učeničkog pogleda na svijet. Neki pristupi teže da uključu učenike u učenje o fundamentalnim pitanjima, ne samo o religiji kao takvoj (Kallioniemi, 2004).⁷ Općenito govoreći, čini se da su ovi pomaci više zasnovani na prepostavkama o povećavanju tolerancije kroz obrazovanje nego na čvrstom istraživanju onoga što zapravo može postići ovaj cilj učenja. Posebno interesantan i vrijedan doprinos je rad socijalnih antropologa u Velikoj Britaniji, koji komparativno gledaju na ulogu i uticaj pedagogije, i naročito na "interpretativni proces" od strane učenika i učitelja u religijskom obrazovanju (Jackson, 2004).⁸ Oni naglašavaju da su poznavanje i razumijevanje religije(a) neophodni, ali možda nedovoljni za povećavanje tolerancije kod učenika, i potiču na razmatranje pitanja kao što su predstavljanje i analiza kako "religija" tako i "kultura" (Jackson, 1997).⁹

Također se posvećuje više pažnje boljem razumijevanju ukupnog unutrašnjeg i duhovnog razvoja djeteta i implikacijama koje on ima na školovanje. U mnogim zemljama se češće dešava da religijske institucije ili politički lideri, a ne neophodno analitičari obrazovne politike, postavljaju pitanje o stvaranju vrijednosti, duhovnosti i ulozi misaone prakse u odnosu na učenje djece. Nedostatak dijaloga i vjerodostojnog istraživanja

o ovim temama predstavlja ironiju uzmemo li u obzir da strategije, čak i neke zakonske regulative u raznim zemljama, tvrde kako razvijaju obrazovne sisteme koji doprinose stvaranju vrijednosti i "duhovnom razvoju" učenika. Teško je, naime, naći konsenzus o tome šta znači duhovnost ili duhovno obrazovanje i kakav je njegov odnos prema religiji i obrazovanju.

Tokom prošle decenije vodila se živa debata¹⁰ koja je potekla iz nauke o sistemu osam višestrukih inteligencija Howarda Gerdnera, o tome da li postoji ili ne posebna "duhovna inteligencija" (Wolman, 2001; Zohar, 2000). Sam Gardner ostaje oprezan, iako voljan "prihvati mogućnost da sklonost ka razmatranju osnovnih kozmičkih ili egzistencijalnih pitanja konstituira zasebnu intelektualnu sposobnost ljudskog bića" (Gardner, 1999. str. 68).¹¹

Oni koji zagovaraju uvažavanje duhovnog razvoja djece u obrazovanju često povlače razliku između religioznosti i duhovnosti i citiraju nalaze neuro-nauke kako bi potkrnjepili svoje stanovište, tvrdeći da CT i druge revolucionarne tehnologije za naučno istraživanje mozga otkrivaju specifičnu sposobnost mozga za pronicavo, cjelovito razmišljanje pomoću kojeg pojedinač preuobičjava i transformira prijašnje razmišljanje i pogled na svijet (Zohar, 2000).¹² Rad Davida Haya i Rebecce Nye¹³ u Velikoj Britaniji devedesetih godina sa djecom i duhovnošću također provocira dalji dijalog. OECD¹⁴ potiče tvorce obrazovnih politika da posvete više pažnje nalazima neuro-nauke i njihovom značaju za učenje.¹⁵

Prema jednom istraživaču duhovnosti, religije i obrazovanja, sve je jasnije da će svaka adekvatna pedagogija morati tretirati duhovnost kao kontroverznu temu. Uisto vrijeme, urođena dvosmislenost duhovnosti služi da pojača sve izraženiji osjećaj o vitalnoj važnosti informiranog susreta s pitanjima o krajnjem značenju života i svrhe postojanja (Wright, 2000).¹⁶

¹⁰ Wolman, R.N. (2001): Razmišljanje dušom. Duhovna inteligencija i zašto je ona važna, Harmony Books, New York; i Zohar D., Marshal I. (2000): SQ - Duhovna inteligencija, krajnja inteligencija, Bloomsbury, London.

¹¹ Gardner, H. (1999): Novi okvir inteligencije, Basic Books, New York.

¹² Zohar D., Marshal I. (2000): SQ - Duhovna inteligencija, krajnja inteligencija, Bloomsbury, London.

¹³ Hay, D., Nye, R. (1998): Duh djeteta, Harper Collins, London.

¹⁴ Izvori: OECD (2002): Razumijevanje mozga: Prema novoj nauci o učenju, Pariz; Izvještaj istraživanja mozga i vodećih nauka, "Emocije i učenje" simpozijum, 3. decembar 2003., održan u Psihijatrijskoj bolnici - Univerzitet u Ulmu, Njemačka, organiziran od strane OECD-a.

¹⁵ "Danas obrazovni sistemi djelomično pokreću dvije glavne snage; jedna je industrija mjerena, a druga stremljenje društvenoj koheziji - pitanje koje se pojavilo tek u zadnjih pet godina. O ekonomiji znanja se, naravno, još uvijek danas naveliko govori. Postoji također urgentna potreba za razvojem obrazovnog sistema istraživanja i razvoja u više naučni i dokazni sistem, s posebnom pažnjom usmjereno na istraživanje mozga; upotrebu kvantne teorije ne bi trebalo izbjegavati. Postoji potreba da se prouče drugi modeli kao što je medicinsko polje, gdje je istraživanje bazirano na dokazima i nauci. Postoje ohrabrujući znaci za otvoreni dijalog o emocijama i učenju, što sada pred nas postavlja veliki izazov da istražimo uticaje na obrazovanje koristeći pristup baziran na dokazima i nauci". (Bengtsson Jarl, konsulant, OECD – CERI u: Izvještaj o istraživanju mozga i vodećih nauka, "Emocije i učenje" simpozijum, 2003. OECD).

¹⁶ Wright, A. (2000): Duhovnost i obrazovanje, Routledge Falmer, London i New York.

Informiranje dijaloga

Ova studija ne nudi jednostavne odgovore niti zagovara i jedan pristup religiji i školovanju koji bi se mogao primijeniti u svakom kontekstu. Materijal koji slijedi ima namjeru da postavi osnovicu za pokretanje dijaloga na ovu temu, crpeći iz odabranih dostupnih izvora i istraživanja koja su poduzeta kako bi se stvorila jasnija slika o religijskom obrazovanju u Evropi i još nekim zemljama. Kao takva, studija je organizirana oko sljedećih pitanja:

- 1. Šta podrazumijevamo pod religijom i školovanjem?**
- 2. Koji je odnos između individualnih prava, religije i školovanja u otvorenom, demokratskom, pluralističkom društvu?**
- 3. Postoje li 'međunarodna konvencija' ili 'evropski standard' o religiji i školovanju u otvorenom društvu?**
- 4. Da li u školama treba postojati poduka o religijama? Ako treba, zbog čega i kakva poduka je potrebna?**
- 5. Koja je adekvatna uloga države u odnosu na religiju i školovanje u otvorenom društvu?**

Studija ima tri priloga:

Prilog A: Ključni izvori

Prilog B: Komparativne informacije o pristupima religijskom učenju

Prilog C: Informacije o politikama i dijalogu o religiji i školovanju u odabranim zemljama

1. Šta podrazumijevamo pod religijom i školovanjem u otvorenom društvu?

Termin „*religija i školovanje*“ koristimo kao opći opis različitih oblika religijskog obrazovanja u školama. On se također može odnositi na politike o religijskom simbolizmu i pridržavanju vjerskih običaja u školama. Ovi problemi politika spominju se u studiji i u citiranim izvorima, ali fokus je usmjeren na religijsko obrazovanje u javnim školama. Upotreba termina „javne škole“ u ovoj studiji općenito se odnosi na škole koje bi trebalo da budu prihvatljive svim učenicima bez obzira na religijska ili filozofska ubjeđenja njihovih roditelja. Termin „religijsko obrazovanje“ može se razumjeti na više načina. Studija, dakle, pravi razliku između „denominacijskog religijskog obrazovanja“ (koje se također naziva „konfesionalno religijsko obrazovanje“ ili „konfesionalna religijska obuka“) i „nedenumeracijskog ili nekonfesionalnog religijskog obrazovanja“.

Denominacijsko religijsko obrazovanje tradicionalno se smatra religijskim obrazovanjem čiji je cilj da proizvede religijsku posvećenost jednoj određenoj vjeri ili, drugim riječima, da ojača „učenikovu vjeru u određenu religijsku tradiciju“ (Hobson, 1999. str. 17).¹⁷ U Sjedinjenim Američkim Državama, na primjer, protestanti koriste termin „kršćansko obrazovanje“ kako bi opisali religijsko obrazovanje koje uključuje formativne i ponekad evangelističke aktivnosti crkve u razvijanju kršćanskih vjerovanja, stavova i ponašanja (Astley, 1994. str. 13-14).¹⁸ Sve češće, međutim, denominacijsko religijsko obrazovanje u javnim školama u mnogim evropskim zemljama počinje razlikovati, s jedne strane, religijsko obrazovanje kao dio javnog obrazovanja u školama, a s druge strane, religijsko obrazovanje o određenoj religiji (kršćanstvo, pravoslavlje, islam, judaizam) u njihovim vlastitim pastvama.

U toku zadnje dvije decenije, cilj mnogih konfesionalnih pristupa religijskom obrazovanju u školama se također promjenio. Glavni cilj više nije da se proizvede religiozna posvećenost jednoj određenoj vjeri, nego da se učenik osposobi da se nosi sa različitim religijskim tradicijama, etičkim sukobima, situacijama egzisten-

cijalne krize i religijskog pluraliteta. U tom smislu su ovi konfesionalni pristupi religijskom obrazovanju slični nekonfesionalnim pristupima.

Međutim, razlike između konfesionalnih i nekonfesionalnih pristupa religijskom obrazovanju ostaju. U zemljama sa konfesionalnim pristupom religijskom obrazovanju, crkve i ostale religijske zajednice imaju odgovornost za religijsko obrazovanje u javnim školama, iako u nekim zemljama religijske institucije provode učenje pod nadzorom i odgovornošću države. O različitim religijskim tradicijama, etičkim konfliktima itd. obično se raspravlja s tačke gledišta određene religije. Nastavnici moraju biti vjernici određene religije ili denominacije (na primjer, nastavnik katoličkog religijskog obrazovanja mora biti katolik), i tako dalje.

Nedenominacijsko ili nekonfesionalno religijsko obrazovanje ima za cilj da poduči o različitim religijskim vjerovanjima i prakticiranju bez ugrožavanja pojedinačnog vjerovanja ili želje za participacijom. Jedan od oblika nekonfesionalnog religijskog obrazovanja je „*poduka o religijama*“. Ovaj termin označava nekonfesionalno proučavanje vjerovanja, vrijednosti i praksi određene religije. Cilj je da se postigne znanje i razumijevanje religije kao sfere ljudske misli i djelovanja. U nekonfesionalnom obrazovanju o religijama namjera je da se mlađi ljudi nauče o načelima različitih vjera sa svrhom razvijanja društvene tolerancije kojoj sve demokratije teže (Batelaan, 2003).¹⁹

Školski programi koji uče o religijama podučavaju o ulozi religija u historijskom, kulturnom i društvenom razvoju različitih zemalja i, idealno, o religiji se raspravlja na neutralan, objektivan i balansiran način. Poduka o religijama ima dva oblika. Može se učiti kao specifičan školski predmet, ili kao integralni dio drugih redovnih predmeta kao što su historija, etika, filozofija, umjetnost, itd. Integracija sadržaja o religijama u druge predmete je manje ili više prisutna u svim zemljama, dok religijsko obrazovanje kao predmet postoji samo u nekim.

Učenje o religijama je obično obezbijeđeno u zemljama u kojima je zakonom zabranjeno konfesionalno religi-

¹⁷ Hobson, P.R., Edwards, J. S. (1999): Religijsko obrazovanje u pluralističkom društvu, Woburn Press, London, str. 17-18.

¹⁸ Astley, J. (1994): Filozofija kršćanskog religijskog obrazovanja, Religious Education Press, Birmingham, str. 13-14.

¹⁹ Batelaan, P. (2003): Interkulturno obrazovanje i izazov religijske raznovrsnosti i dijalog u Evropi, konceptualni okvir pripremljen za Vijeće Evrope, Upravni odbor za obrazovanje, Strasbourg, drugi sastanak, 22-23 septembar 2003.

jsko obrazovanje u javnim školama (kao, na primjer, u Sloveniji, i nekim državama SAD), ili u onim zemljama u kojima je ponuđeno kao alternativni predmet konfesionalnom religijskom obrazovanju (Norveška prije 1997. godine) za one učenike koji se, u skladu sa pravom na slobodu vjeroispovijesti, odluče da ne učestvuju u konfesionalnom religijskom obrazovanju. Termin "nekonfesionalno religijsko obrazovanje" također se koristi da bi se opisao viševjerski pristup religijskom obrazovanju (kao što se može naći u Engleskoj, Velsu, Škotskoj, Švedskoj, Nizozemskoj, Danskoj i Norveškoj poslije 1997. godine), koji uključuje učenje o glavnim svjetskim religijama, ali ne podrazumijeva nijedan vjerouaukar karakterističan za bilo koju religijsku denominaciju. Ovaj oblik nekonfesionalnog religijskog obrazovanja može biti strukturiran samo oko povećanja znanja o religijama. Učenje također može uključiti aktivnosti kontemplacije i kritike, u kojima se učenicima daju religijski materijali kako bi oni pojasnili svoje vlastite poglедe na svijet, bilo da potiču iz religijskog ili nereligijskog načina života (Jackson, 1997; Wright, 1993.).²⁰

²⁰ Jackson, R. (1997): Religijsko obrazovanje: Interpretativni pristup, London, Hodder and Stoughton.

²¹ Institut otvoreno društvo (www.soros.org)

²² Ova je knjiga "duboko uticala na Georga Sorosa, osnivača Instituta Otvoreno društvo, i upravo na konceptu otvorenog društva Soros je bazirao svoje filantspske aktivnosti" (www.soros.org)

²³ Popper, K.R. (1995): Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji, I, Routledge, London, str. 186.

²⁴ Ibid., str. 216.

²⁵ Popper, K. R. (1989): Il futuro è aperto, Rusconi, Milano, str. 176.

²⁶ Popper, K. R. (1995): Il mito della cornice, Il Mulino, Bolonja, str. 150.

(nakon diskusije)."²⁴ Treća, najvažnija karakteristika otvorenog društva, nije određena vrsta države ili forma vlade nego način zajedničkog života u ljudskom društvu u kojem su važne vrijednosti sloboda pojedinca, nenasilje, zaštita manjina i odbrana slabijih (Popper, 1989, str. 176).²⁵ Četvrta karakteristika je da je otvoreno društvo zasnovano na toleranciji i poštovanju mišljenja drugih (Popper, 1995. str. 150).²⁶

2. Koji je odnos između individualnih prava, religije i školovanja u otvorenom, demokratskom, pluralističkom društvu?

Odnos između individualnih prava, religije i školovanja utvrđen je međunarodnim dokumentima o ljudskim pravima.²⁷ U ovim dokumentima individualna prava su definirana kao ljudska prava, odnosno kao prava koje neko ima jednostavno zato što je čovjek. *Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima*, koju su usvojile Ujedinjene nacije 1948. godine, prototip je za sve druge savremene dokumente o ljudskim pravima. Deklaracija počinje tvrdnjom da su ljudska bića "rođena slobodna i jednaka u dostojanstvu i pravima", da imaju pravo na ljudska prava "bez pravljenja razlike bilo koje vrste, kao što su rasa, boja, spol, jezik, religija, politička ili druga mišljenja, imovina, rođenje ili drugi status".

Među pravima garantiranim Deklaracijom je i pravo na slobodu religije. Član 18 kaže da "Svako ima pravo na slobodu misli, savjesti i religije; ovo pravo uključuje slobodu na promjenu religije ili vjerovanja, i slobodu, nasamo ili u zajednici s drugima, i javno i privatno, manifestiranja religije ili vjerovanja kroz učenje, prakticiranje vjerske službe i poštovanje vjerskih običaja." Nadalje, također je naglašeno kako roditelji imaju pravo da "osiguraju religijsko i moralno obrazovanje svoje djece u skladu sa vlastitim uvjerenjima." Ovo pravo roditelja spominje se i u drugim međunarodnim dokumentima o ljudskim pravima, uključujući *Deklaraciju o ukidanju svih oblika netolerancije i diskriminacije zasnovanih na religiji ili vjerovanju*, gdje se definira kao pravo djeteta "na obrazovanje, u odnosu na religiju i vjerovanje, u skladu sa željama njegovih roditelja."²⁸

U školama ovo roditeljsko pravo mora biti poštovano na dva načina. Prvo, roditelji s različitim religijskim ili filozofskim ubjedjenjima moraju imati mogućnost da izaberu privatne škole na osnovu specifičnih moralnih, religijskih ili svjetovnih vrijednosti. Ako takve škole ne postoje, roditelji moraju imati pravo da ih sami osnuju. Ovo pravo roditelja da osnuju ili izaberu neku drugu školu za svoju djecu koja nije jedna od onih što su ih osnovale ili ih održavaju javne vlasti, priznato je u

Međunarodnom sporazumu o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima i u Konvenciji protiv diskriminacije u obrazovanju (1966, članak 13.3).²⁹ Roditelji mogu imati istinsku slobodu u izboru škola u odnosu na državu (koja im mora dozvoliti da biraju ili između javne i privatne škole ili između različitih vrsta privatnih škola), a ne neophodno u odnosu na religijsku zajednicu ili crkve kojima pripadaju. Roditelji koji pripadaju katoličkoj vjeri, na primjer, imaju kao katolici, prema zakonu crkve, dužnost da pošalju svoju djecu u katoličku školu gdje god je to moguće.³⁰ U takvim slučajevima, dakle, roditelji imaju slobodu izbora kao građani, iako ne i kao članovi katoličke crkve. Usprkos crkvenom zakonu, mnogi roditelji katolici ne odabiru katoličke škole za svoju djecu i šalju ih u javne škole.

Drugo, religijska ili filozofska uvjerenja roditelja moraju biti poštovana *unutar* javnih škola. Prema interpretaciji članka 2 Prvog protokola *Evropske konvencije o ljudskim pravima* od strane Evropske komisije i Evropskog suda za ljudska prava, država mora "štitići djecu određenih roditelja od obavezne religijske ili filozofske obuke koja nije usmjerena ka pružanju informacija nego se bavi indoktrinacijom djece sa neprihvatljivim vjerovanjima, uvjerenjima i ideologijama" (1998, str. 801).³¹ Ova izričita zabrana o indoktrinaciji je možda najkritičnija odredba vezana za pravo u konvencijama u odnosu na pristup otvorenog društva školovanju. Ona zabranjuje religijsko obrazovanje koje ima namjeru da usadi apsolutnu istinu ili sistem vjerovanja.

Pošto bi "obavezno obrazovanje u jednoj religiji bez mogućnosti izuzetka prekršilo Članak 2" (*Ibid.*, str. 801), izuzeće s religijske nastave mora biti dozvoljeno. "Ali Članak 2 niti izričito daje niti implicira opće pravo izuzetka od svih predmeta gdje bi mogla biti uključena religijska i filozofska uvjerenja" (*Ibid.*, str. 801).³² Inače država ne bi mogla garantirati pravo na obrazovanje za svu djecu (*Ibid.*, str. 815), što je također zagarantirano u istom članku.

Po mišljenju Suda, međutim, država mora imati "dobar razlog za uvođenje predmeta u javnoj školi koji bi se mogao uplatiti u religijska ili filozofska uvjerenja nekih

²⁷ Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima:

1. Svako ima pravo na slobodu misli, savjesti i religije. Ovo pravo uključuje slobodu imanja ili usvajanja religijskog opredjeljenja ili vjerovanja po svom izboru, i slobodu, pojedinačno ili u zajednici s drugima da, i javno i privatno, iskazuju svoje religijsko opredjeljenje ili vjerovanje kroz bogoštovlje, pridržavanje crkvenih običaja, prakticiranje i poučavanje religije.

2. Niko ne smije biti izložen prisili koja bi ugrozila njegovu slobodu da ima ili usvoji religijsko ili vjerovanje po vlastitom izboru.

3. Sloboda iskazivanja nečijeg religijskog opredjeljenja ili vjerovanja može biti podložna samo onim ograničenjima koja su propisana zakonom i neophodna za zaštitu javne sigurnosti, reda, zdravlja ili morala, ili osnovnih prava i sloboda drugih.

4. Države potpisnice sadašnjeg Ugovora obavezuju se na poštovanje slobode roditelja i, gdje je to primjenjivo, zakonskih staratelja da osiguraju religijsko i moralno obrazovanje svoje djece u skladu s vlastitim uvjerenjima (član 18).

Konvencija o pravu djeteta:

1. Zemlje učesnice će poštovati pravo djeteta na slobodu misli, savjesti i religije.

2. Zemlje učesnice će poštovati prava i dužnosti roditelja i, gdje je to primjenjivo, zakonskih staratelja, da obezbijede usmjerenje djeteta u upražnjavanju njezinog ili njegovog prava na način konzistentan s rastućim sposobnostima djeteta.

3. Sloboda iskazivanja nečije religije ili vjerovanja može biti podložna samo onim ograničenjima koja su propisana zakonom i neophodna za zaštitu javne sigurnosti, reda, zdravlja ili morala, ili osnovnih prava i sloboda drugih (član 14).

Evropska konvencija o ljudskim pravima, Protokol i konvencije: U izvršavanju svake funkcije koju ima u odnosu na obrazovanje i podučavanje, država će poštovati pravo roditelja da osiguraju takvo obrazovanje i podučavanje koje je u skladu s njihovim vlastitim religijskim i filozofskim uvjerenjima (član 2).

Deklaracija o eliminisanju svih oblika netolerancije i diskriminacije zasnovanih na religiji ili vjerovanju:

1. Roditelji ili, kao što može biti slučaj, zakonski staratelji djeteta imaju pravo da organiziraju život unutar porodice u skladu sa svojom religijom ili vjerovanjem i

imajući na umu moralno obrazovanje po kojem vjeruju da njihovo dijete treba biti odgojeno.

2. Svako dijete će uživati pravo pristupa obrazovanju po pitanju religije ili vjerovanja u skladu sa željama svojih roditelja ili, ako je to slučaj, zakonskih staratelja, i neće morati da uči o religiji ili vjerovanju protivno željama svojih roditelja ili zakonskih staratelja, imajući najbolji interes djece kao vodeći princip.

3. Dijete će biti zaštićeno od svakog oblika diskriminacije na osnovu religije ili vjerovanja. Bit će odgojeno u duhu razumijevanja, tolerancije, prijateljstva među narodima, mira i univerzalnog bratstva, poštovanja slobode religije ili vjerovanja drugih, i sa potpunom svješću da njegova energija i talenti treba da budu u službi drugih ljudi.

4. U slučaju djeteta koje nije na brzi roditelja ili zakonskih staratelja, u obzir će se uzeti želje koje dijete izrazi ili svaki drugi dokaz njegovih želja po pitanju religije ili vjerovanja, imajući najbolji interes djeteta kao vodeći princip.

5. Prakticiranje religije ili vjerovanja uz koje je dijete odgojeno ne smiju biti opasni po njegovo fizičko ili mentalno zdravlje niti za njegov potpun razvoj, uzimajući u obzir član 1 stav 3 sadašnje Deklaracije (član 5).

Medunarodni sporazum o ekonomskim, društvenim i kulturnim pravima:

Zemlje potpisnice sadašnjeg sporazuma obavezuju se da će poštovati slobodu roditelja i, gdje je to primjenjivo, zakonskih staratelja da izaberu škole za svoju djecu drugačije od onih ustanovljenih od strane javnih vlasti, koje su u skladu sa minimumom obrazovnih standarda koji su postavljeni ili odobreni od strane države, i da osiguraju religijsko i moralno obrazovanje svoje djece u skladu sa vlastitim uvjerenjima. (član 13.3).

Konvencija protiv diskriminacije u obrazovanju:

Neophodno je poštovati slobodu roditelja i, gdje je to primjenjivo, zakonskih staratelja, prvo da izaberu za svoju djecu institucije drugačije od onih uspostavljenih od javnih vlasti, ali koje su u skladu sa minimumom obrazovnih standarda propisanih ili odobrenih od strane nadležnih vlasti, i drugo, da osiguraju način konzistentan sa procedurama koje se primjenjuju u državi za primjenu zakona, religijskog i moralnog obrazovanja djece u skladu s vlastitim uvjerenjima; i nijedna osoba ili grupa ne smiju biti natjerani da prime religijsku obuku nekonzistentnu s njihovim uvjerenjima (član 5.1b).

roditelja”, te država “mora pokazati poštovanje za ta uvjerenja u načinu na koji se predmet podučava. Poštovanje mora značiti toleranciju prema različitim religijskim i filozofskim uvjerenjima koja su uključena u određeni predmet” (*Ibid.*, str.815). Iz ovog razloga država “mora paziti da informacije i znanje uključeno u nastavni plan i program budu preneseni na objektivan, kritički i pluralistički način. Državi je zabranjeno da slijedi cilj indoktrinacije koja bi se mogla smatrati nepoštivanjem religijskih i filozofskih uvjerenja roditelja. Ovo je granica koja se, prema mišljenju Suda, ne smije prijeći (*Ibid.*, str. 810-811).

S obzirom da je indoktrinacija u javnim školama zabranjena, religiozni roditelji mogu prihvati obrazovanje u javnoj školi ako se, na primjer, uvjere da je izloženost njihove djece drugim uticajima kompatibilna s religijskim obrazovanjem i da će im pomoći da formiraju svoje životne ideale i naprave izbor u tome hoće li prihvati ili odbaciti religiozno vjerovanje (*McLaughlin*, 1984. izdanje 18, str. 75-83).³³ Ako roditelji odluče da takva izloženost njihove djece drugim uticajima u javnim školama nije prihvatljiva, mogu se odlučiti za vjeroispovedne škole u kojima će obrazovanje biti u skladu s njihovim religijskim uvjerenjima.

Naravno, pravo roditelja da obrazuju svoju djecu u skladu sa svojim religijskim i filozofskim uvjerenjima ograničeno je unutar javnih škola. Nadalje, postoji pravna zabrana vjeroispovedne religijske obuke i drugih vjeroispovednih aktivnosti (kao što su molitve, mise itd.) u javnim školama u državama kao što su Francuska, SAD i Slovenija, gdje postoji striktna odvojenost države i crkve. Ova zabrana je ograničenje, a ne, kako neki tvrde, kršenje pomenutog prava roditelja. Kršenje bi bilo samo u slučaju da se djeca u javnim školama indoktriniraju ili određenom vjerom ili bilo kojom drugom filozofijom ili ideologijom.

Primjeri zemalja u kojima je pravo roditelja prekršeno – ili barem zanemareno – bile su bivše komunističke zemlje, gdje su roditelji bili pravno obavezni da šalju djecu u javne škole u kojima je obrazovanje bilo, ili je barem *trebalo biti*, zasnovano na marksističkoj

ideologiji. Ovaj fenomen indoktrinacije nije bio karakterističan samo za komunistički režim. Prije Drugog svjetskog rata katolička crkva je u nekim evropskim zemljama također zahtijevala da svi školski predmeti u javnim školama, čak i matematika i prirodne znanosti, budu prožete katoličanstvom. Nešto slično dogodilo se i u postrevolucioniskom Iranu 1979. godine, gdje je čitav nastavni plan i program morao biti islamiziran (*Richard*, 1990.).³⁴ Državne politike u kojima se poštuje pravo roditelja mogu uključivati one države u kojima je vjeroispovjedna religijska obuka zabranjena u javnim školama, ili u državama u kojima je vjeroispovjedna religijska obuka dozvoljena u javnim školama kao školski predmet koji djeca ili njihovi roditelji mogu slobodno birati.

Ovo pravo roditelja da obrazuju svoju djecu u skladu s vlastitim religijskim ili filozofskim uvjerenjima dato je bezuslovno u međunarodnim dokumentima do 1989. godine, kada je usvojena *Konvencija o pravu djeteta*. Od tada, čini se da je ovo pravo roditelja ograničeno jer *Konvencija o pravu djeteta* obavezuje države da poštaju dvije različite stvari: (a) “pravo djeteta na slobodu mišljenja, savjesti i religije” (članak 14.1) i (b) prava i dužnosti roditelja “da pruže usmjerenje djetetu u ispunjavanju njegovog ili njezinog prava na način koji je konzistentan s razvojnim sposobnostima djeteta” (članak 14.2).

Pošto su roditelji obavezni da poštaju pravo djeteta na slobodu religije uzimajući u obzir djetetove razvojne sposobnosti, čini se da će cijedlim ne samo da roditeljima više nije dozvoljeno da donose odluke samo na osnovu vlastitih religijskih ili filozofskih uvjerenja nego i da bi uticaj roditelja na djecu trebao biti smanjen proporcionalno povećanju sposobnosti djece. *Konvencija o pravima djeteta* ne definira sposobnosti djece. S dolaskom nalaza neuro-nauke i na osnovu diskusija o djeci i postojanju duhovne, emocionalne i drugih inteligencija, interpretacija takvih sposobnosti djeteta može se mijenjati u godinama koje dolaze. Sada se, međutim, čini da se u većini zakonskih prava i društvenih konteksta pod sposobnostima podrazumijevaju one koje čine djetetovu racionalnost. Kao posljedica toga, onda kada

je dijete u stanju da napravi nezavisan izbor u vezi s religijom, pravo roditelja da ga usmjerava prestaje.

Na žalost, *Konvencija o pravu djeteta* ne definira granice ovog prava roditelja u smislu djetetove starosti. Prema prvom članku Konvencije, dijete kao nosilac prava se definira kao "svako ljudsko biće ispod osamnaest godina starosti, osim ako se, po zakonu primjenjivom na dijete, punoljetnost ne stekne ranije." Ograničenje pomenutog prava roditelja je na ovaj način definirano kao granica između maloljetnosti i punoljetnosti. Na sličan način, granica između religijske maloljetnosti i punoljetnosti - koja je u isto vrijeme granica između prava roditelja i prava djece da biraju pohađanje denominacijske religijske obuke u školama u nekoliko evropskih zemalja - bila je utvrđena prije usvajanja ove Konvencije.

Ova granica, koja je priznata kao zaštita slobode djeteta na savjest, postavljena je na različitoj starosti djeteta. U Austriji, Njemačkoj (bez Bavarske), Italiji, Španiji i Nizozemskoj, djeca sama mogu birati hoće li ili neće pohađati denominacijsku religijsku obuku u školama sa 14 godina starosti. U Norveškoj, Portugalu i Švicarskoj ovaj izbor postaje moguć sa 16 godina starosti, a u Luksemburgu i Bavarskoj sa 18 (Pajer, 1991. str. 436-439, 452). Iz ove raznolikosti starosnih granica može se izvući zaključak kako je uskraćivanje ovog prava djeteta samovoljno i ne neophodno povezano s nedostatkom djetetove religijske zrelosti. Inače, bilo bi neophodno obrazložiti kako je moguće da su djeca u Italiji ili Austriji, na primjer, religijski zrela četiri godine prije nego djeca u Bavarskoj i Luksemburgu!

Do sada se u ovoj studiji raspravljalo o pojedinačnim pravima samo kao o pravima roditelja i djece. Zaštita prava na religijsku slobodu i slobodu savjesti u javnim školama, međutim, nije ograničena na učenike i njihove roditelje. U Italiji, na primjer, učitelji u osnovnim školama, koji su obavezni da predaju sve školske predmete, također imaju i pravo na "prigovor savjesti", što im dozvoljava da budu izuzeti obaveze da predaju katoličku religiju (Pajer, 1991. str. 452).³⁵ Takvo pravo bi trebalo biti priznato svim nastavnicima od kojih se

zahtijeva da podučavaju određenu religiju u javnim školama ukoliko su ateisti, agnostici ili pripadaju drugoj religiji. Postoji sličan zaključak u Petersovoj knjizi *Etika i obrazovanje*, gdje autor razmatra problem slobode nastavnika i zaključuje da nastavnik, ukoliko je kao ateist ili agnostik primoran da predaje religijsku obuku, to može odbiti na osnovu savjesti (Peters, 1980. str. 203).³⁶ U stvari, u Engleskoj i Velsu postoji klauzula po kojoj nastavnici mogu odlučiti, ukoliko se od njih traži da predaju religijsku obuku, da ne pristanu na to. Nastavnici također imaju pravo da budu izuzeti iz religijskog obrazovanja u mnogim zemljama gdje postoji politika o vjeroispovjednom religijskom obrazovanju.

²⁸ Deklaracija o eliminisanju svih oblika netolerancije i diskriminacije na osnovu religije ili vjerovanja, 1960., član 5.

²⁹ «Zemlje potpisnice sadašnjeg sporazuma obavezuju se da će poštivati slobodu roditelja i, gdje je to primjenjivo, zakonskih staratelja da izaberu škole za svoju djecu, drugačije od onih ustanovljenih od javnih vlasti, koje su u skladu sa minimumom obrazovnih standarda koji su postavljeni ili odobreni od strane države, i da osiguraju religijsko i moralno obrazovanje svoje djece u skladu sa vlastitim uvjerenjima» (Međunarodni sporazum o ekonomskim, društvenim i kulturnim pravima, 1966, član 13.3). «Neophodno je poštovati slobodu roditelja i, gdje je to primjenjivo, zakonskih staratelja, prvo da izaberu za svoju djecu institucije drugačije od onih ustanovljenih od javnih vlasti, ali koje su u skladu s minimumom obrazovnih standarda propisanih ili odobrenih od nadležnih vlasti, i drugo, da osiguraju način konzistentan s procedurama koje se primjenjuju u državi za primjenu zakona, religijskog i moralnog obrazovanja djece u skladu s njihovim vlastitim uvjerenjima; i nijedna osoba ili grupa ne smiju biti natjerani da prime religijsku poduku nekonistentnu s njihovim uvjerenjem» (Konvencija protiv diskriminacije u obrazovanju, 1960., član 5.1b).

³⁰ "Roditelji moraju slati svoju djecu u one škole koje će obezbijediti njihovo katoličko obrazovanje. Ako ne mogu ovo učiniti, moraju osigurati pravo katoličko obrazovanje svoje djece izvan škole" (Codex Iuris Canonici, Can. 798).

³¹ Vijeće Evrope (1998): Sažetak strazburškog slučaja - Zakon koji se odnosi na Evropsku konvenciju o ljudskim pravima, str. 801.

³² U Sjedinjenim Državama "škole uživaju znatnu slobodu da oslobode pojedine učenike nastave koja je neprihvatljiva učeniku ili učenikovim roditeljima na religijskom ili drugoj osnovi po savjeti. Međutim, učenici generalno nemaju federalno pravo da budu oslobođeni časova koji mogu biti nekonzistentni s njihovim religijskim vjerovanjima ili praksama" (Religijsko izražavanje u javnoj školi, Ministarstvo obrazovanja SAD, 1998.). Škole također treba da oslobole učenike koji ne žele da učestvuju u sekularnom aspektu religijskih praznika (Religija u javnim školama: Zajednička izjava sadašnjeg zakona, 1995., str. 4).

³³ McLaughlin, T.H. (1984): Roditeljska prava i religijski odgoj djece, *Journal of Philosophy and Education*, izdanje 18, str. 75-83.

³⁴ Richard, Y. (1990): "L'enseignement de la religion dans les école d'état en Iran", u: Willame, J.P., *Univers scolaires et religions*, Cerf, Paris, str. 87.

³⁵ Pajer, F. (1991): "L'insegnamento della religione in Europa all'inizio degli anni 90", u: Pajer, F.: *L'insegnamento scolastico della religione nella nuova Europa, Elle Di Ci*, Leumann, Torino, str. 452.

³⁶ Peters, R.S. (1980): *Etika i obrazovanje*, George Allen and Unwin, London, str. 203.

³⁷ Jensen, T. (1998): *Religijsko obrazovanje i sekularna država, Konferencija o religijskoj slobodi i novom mileniju*, Berlin.

³⁸ Debray, R. (2002): *L'enseignement du fait religieux dans l'Ecole laïque*. Odile Jacob, Paris.

³⁹ Martinez López-Muñiz, J.L. (2003): "Religija kao obavezni predmet u državnim školama", prema Morange, J.: "L'enseignement religieux dans les établissements scolaires publics en France", u: European College, Evropski kulturološki i obrazovni forum, Bruges, 18-21. decembar 2003., str. 7.

3. Postoje li 'međunarodna konvencija' ili 'evropski standardni' model o religiji i školovanju u otvorenom društvu?

Ne, ne postoji 'međunarodni' ili 'evropski standardni' model religijskog obrazovanja u javnim školama. Naprotiv, pogled na religijsko obrazovanje u javnim školama u Evropi, na primjer, otkriva veliku raznolikost pristupa (pogledati Prilog B).

Usprkos raznolikosti, postoji pojava koju dijele gotovo sve evropske zemlje, a to je poduka o religijama kao integralnom dijelu barem jednog broja redovnih školskih predmeta, bilo da su to historija, književnost, umjetnost, filozofija, sociologija, etika ili neki drugi. Iz ovog razloga bilo bi netačno reći (kao što se tvrdi u nekim analizama o religijskom obrazovanju u javnim školama u Evropi) da postoje neke zemlje, kao što je Francuska, gdje uopće nema religijskog aspekta u školovanju. Ako prihvatomo da je nevjeroispovjedno "učenje o religijama" (bilo kao određeni školski predmet ili kao integralni dio nekih redovnih školskih predmeta) oblik "nevjerioispovjednog religijskog obrazovanja", onda je možda tačnije reći da u ovim zemljama nema vjerioispovjednog religijskog obrazovanja i nema religijskog obrazovanja u obliku posebnog školskog predmeta u javnim (državnim) školama. Za one koji podrazumijevaju religijsko obrazovanje na više ograničen i tradicionalni način, nevjeroispovjedno predavanje o religijama kao integralni dio nekih redovnih školskih predmeta, kao što su historija i filozofija, nije dovoljno da bi se govorilo o "religijskom obrazovanju" u školama.

Činjenica da nema vjerioispovjednog religijskog obrazovanja i da nema religijskog obrazovanja u obliku posebnog školskog predmeta u javnim (državnim) školama ne mora značiti da takozvani svjetovni model koji postoji u Francuskoj "sprječava građane da steknu znanje o velikim dijelovima kulturne i nacionalne historije i da shvate mnoge aspekte značajnih radova umjetnosti i književnosti", niti da zanemaruje važnost nevjeroispovjednog religijskog obrazovanja u stvaranju bolje osnove za tolerantnu i mirnu interakciju i komunikaciju u multireligijskoj zemlji i svijetu (Jensen,

1998).³⁷ Naprotiv, francuski filozof R. Debray, autor izvještaja *Učenje religijskih činjenica u svjetovnim školama*, koji je službeno prihvaćen u Francuskoj 2002. godine, kaže kako je moguće postići sve ove ciljeve integriranjem više religijskih tema u neke redovne školske predmete (Debray, 2002.).³⁸

Neki autori sugeriraju da francuski obrazovni sistem u odnosu na religiju i školovanje može biti "model za savremenu Evropu" (Morange, 2003, str. 7)³⁹ zato što pruža znanje o religijama kao historijskim i kulturnim činjenicama, te kao takav poštuje slobodu izbora da li imati religijsko opredjeljenje ili ne ("što je vitalno za koegzistenciju različitih duhovnih opcija").⁴⁰ Oni također tvrde da obrazovne politike u Francuskoj poštuju različitost uvjerenja pojedinaca, odražavaju savremeno viševjersko društvo i jačaju duh tolerancije.

Drugi imaju sasvim drugačiji pogled. Schreiner, na primjer, kaže da svjetovni model u Francuskoj ne može biti "model za savremenu Evropu" jer ne uzima u obzir raznolike odnose između države i religije od zemlje do zemlje u Evropi. On također, tvrdi Schreiner, ignorira nacrt Evropskog ustava, u kojem je postojeci status crkava i nevjeroispovjednih organizacija priznat.⁴¹ Drugi kažu da znanje o religijama kao historijskim i kulturnim činjenicama ne povećava neophodno toleranciju. Zavisno od toga što se podrazumijeva pod "činjenicama", ovaj tip obrazovanja bi čak mogao stvoriti ili pojačati učenikove predrasude i stereotipe. Postoji sve veća podrška i zagovaranje za pristupe podučavanju i učenju u kojima je novo znanje popraćeno interpretativnom metodologijom koja naglašava učešće i razmišljanje i suočavanje s vlastitim predrasudama (Jackson, 2004.).⁴²

Stoga, prva temeljna razlika među evropskim zemljama u pogledu religijskog obrazovanja nije razlika u imanju ili nemanju religijskog obrazovanja u javnim školama. U stvari, razlika postoji između država koje imaju i onih koje nemaju religijsko obrazovanje kao poseban predmet. Države u Evropi gdje nema religijskog obrazovanja u obliku posebnog školskog predmeta u javnim školama su: Francuska, Crna Gora (čija je politika

odvojena od one u Srbiji), Makedonija i Albanija. U svim drugim zemljama postoji religijsko obrazovanje kao poseban školski predmet.

Druga temeljna razlika među evropskim zemljama (što se tiče religijskog obrazovanja u javnim školama) je, grubo rečeno, razlika između zemalja gdje postoji **vjeroispovjedno religijsko obrazovanje kao poseban školski predmet** u javnim školama, i onih zemalja gdje postoji **nevjerioispovjedno religijsko obrazovanje**.

a) Države u kojima postoji vjeroispovjedno religijsko obrazovanje u javnim školama nude ga u tri različita oblika:

- Kao **obavezan** predmet (Austrija, Finska, Grčka, Irska, Kipar i Njemačka s izuzetkom nekih pokrajina);
- Kao **izborni** predmet (Bugarska, Češka Republika, Estonija, Hrvatska, Italija - fakultativni predmet, Latvija, Mađarska, Malta, Poljska, Rumunija, Slovačka, Srbija, Španjolska);
- Kao **izborne-obavezni predmet** (Belgija, Litvanija, Luksemburg, Portugal).

U Bosni i Hercegovini religijsko obrazovanje postoji u sva tri oblika, u Švicarskoj u dva (obavezno i izborno). U ovakovom sistemu učenik mora izabrati jednu od nekoliko opcija kao dio svog nastavnog programa, a religijsko obrazovanje je jedna od tih opcija. U sistemima gdje je religijsko obrazovanje vjeroispovjedno orijentirano često postoji niz različitih predmeta, od kojih učenici i/ili roditelji mogu odabrat jedan.

Odgovornost za nastavne planove počiva ili u rukama crkava i religijskih zajednica (Belgija, Bosna i Hercegovina, Češka Republika, Grčka, Hrvatska, Irska, Italija, Kipar, Litvanija, Mađarska, Poljska, Rumunija, Slovačka, Srbija, Španjolska) ili religijskih zajednica u saradnji sa državom (Austrija, Finska, Njemačka, Švedska, Švicarska).

U svim ovim zemljama, većinska religija uspostavila je vlastito vjeroispovjedno religijsko obrazovanje. U nekim od ovih zemalja, druge religije, ili barem one koje su

službeno priznate od strane države, mogu ponuditi i svoje vjeroispovjedno (denominacijsko) religijsko obrazovanje. "U Austriji, Belgiji i djelomice Njemačkoj denominacijsko religijsko obrazovanje nije samo ograničeno na katoličko i protestantsko učenje nego uključuje pravoslavne, jevrejske, muslimanske, budističke i druge oblike religijskog obrazovanja" (Schreiner, 2002. str. 97).⁴³ Vjeroispovjedno religijsko obrazovanje nekih od ovih religija je pravno dozvoljeno i u Finskoj, Grčkoj, Hrvatskoj, Italiji, Portugalu, Rumuniji, Slovačkoj i Španiji. Ali u Italiji, na primjer, gdje je katolicizam dominantan u kulturi i društvu, male protestantske crkve "ne koriste pravnu priliku da pruže religijsko obrazovanje svojim učenicima u školama", i one su, zapravo, "protiv svakog vjeroispovjednog religijskog obrazovanja u školama."⁴⁴

Ovaj slučaj Italije i katolicizma, zajedno sa iskustvima iz nekih drugih zemalja u kojima je jedna vjeroispovijest ili denominacija dominantna, pokazuje kako nacionalna politika u vezi s vjeroispovjednim religijskim obrazovanjem u javnim školama nije neophodno i rješenje koje žele religijske manjine (iako postoje mišljenja da u Austriji, na primjer, suprotno može biti istina). U nekim zemljama, određene religije ili denominacije nisu službeno priznate i tako im nije pravno dozvoljeno da ponude religijsko obrazovanje u javnim školama. U drugim zemljama, manjinskim religijama jeste pravno dozvoljeno da pružaju vjeroispovjedno religijsko obrazovanje u školama, ali to ne mogu učiniti iz praktičnih razloga (nedostatak kvalificiranih nastavnika, nedovoljan broj učenika u dатој školi koji pripadaju manjinskoj religiji a koji bi sačinjavali razred, i drugo).

Druga karakteristika države gdje postoji vjeroispovjedno religijsko obrazovanje u javnoj školi je da u mnogim slučajevima postoji mogućnost da se ne pohađa religijsko obrazovanje nego da se umjesto toga odabere alternativni ili dopunski školski predmet: Etika (u Finskoj, Latviji, Litvaniji i Njemačkoj, gdje još postoje i predmeti 'filozofija' i 'norme i vrijednosti').⁴⁵ Učenje o drugim religijama također može biti uključeno u nastavni plan vjeroispovjednog predmeta, naročito na nivou srednje škole. Međutim, u takvim slučajevima učenje o drugim religijama "ima tendenciju da bude iz ugla dominantne religije. Nastavnici mogu

⁴⁰ Martinez López-Muñiz, J.L. (2003): "Religija kao obavezni predmet u državnim školama", u: European College, Evropski kulturološki i obrazovni forum, Bruges, 18-21. decembar 2003., str. 6.

⁴¹ Unija poštije i nema predrasuda, po državnim zakonima, prema crkvama i religijskim udruženjima ili zajednicama u zemljama članicama. Unija jednak je poštujem status filozofskih i nevjeroispovjednih organizacija. Priznajući njihov identitet i njihov specifični doprinos, Unija će održavati otvoreni, transparentan dijalog s ovim crkvama i organizacijama (članak 51.1).

⁴² Jackson, R. (2004): Ponovno razmišljanje o religijskom obrazovanju i pluralnosti, *Issues in Diversity and Pedagogy*, Falmer Press, London.

⁴³ Schreiner, P. (2001): "Različiti pristupi - zajednički ciljevi? Aktuelni razvoji u religijskom obrazovanju u Evropi", u: Schreiner, P., Spindler, H., Taylor, J., Westerman, W. (2002.): Posvećeni budućnosti Europe. Doprinosi obrazovanja i religijskog obrazovanja, u ime koordinatorske grupe za religijsko obrazovanje u Evropi, CoGREG i Comenius-Institut, Protestant Centre for Studies in Education, Münster, str. 97.

⁴⁴ Ibid., str. 95.

⁴⁵ Ibid., str. 97.

biti profesionalni nastavnici sa ili bez posebnog i bliskog odnosa sa crkvom, ali mogu biti i svećenici ili vjeroučitelji koje je postavila i obrazovala crkva” (Jensen, 1998).⁴⁶

Značajno je da se poslije pada Berlinskog zida 1989. godine većina postkomunističkih zemalja u Evropi opredijelila za vjeroispovjedni pristup religijskom obrazovanju u javnim školama. One su umnogome ponovno uspostavile modele religijskog obrazovanja koji su postojali prije nego što su postale komunističke zemlje. Ovo je razumljivo jer su barem neke od njih htjele pokazati kako su nove države dio stare ‘kršćanske’ Evrope i kako su njihovi nacionalni identiteti u suštini povezani s jednom od kršćanskih denominacija. S druge strane, ovaj razvoj stvari je donekle iznenađujući u tome što je ponovno uspostavljanje vjeroispovjednih modela religijskog obrazovanja s elementima školskog vjeronauka suprotan trendovima u Zapadnoj Evropi, gdje je u mnogim zemljama vjeroispovjedno religijsko obrazovanje u javnim školama zamijenjeno nevjeroispovjednim religijskim obrazovanjem.

b) Države u kojima postoji **nevjerospovjedno religijsko obrazovanje** u javnim školama su: Albanija, Crna Gora, Danska, Engleska, Francuska, Makedonija, Nizozemska, Norveška, Slovenija, Škotska, Švedska i Vels. U Albaniji, Crnoj Gori, Francuskoj i Makedoniji postoji samo nevjeroispovjedno religijsko obrazovanje integrirano u neke redovne školske predmete, dok u Danskoj, Engleskoj, Nizozemskoj, Norveškoj, Sloveniji, Švedskoj i Velsu postoji i poseban školski predmet religijskog obrazovanja. U svakoj od ovih zemalja nevjeroispovjedno religijsko obrazovanje kao školski predmet može se razlikovati po ciljevima, općem pristupu, sadržaju i nastavnim metodama, iako su, općenito govoreći, ciljevi da se prenese religijsko znanje i razumevanje, kao i bavljenje ljudskim iskustvima (Schreiner, 2002. str. 97).⁴⁷ U tome leži suštinska razlika između nevjeroispovjednog i vjeroispovjednog pristupa religijskom obrazovanju, koje “ima fokus na formiranju identiteta učenika u pogledu religijske dimenzije”.⁴⁸

Drugu važnu razliku između dva glavna pristupa predstavlja činjenica da je nevjeroispovjedno religi-

jsko obrazovanje stavljen u ruke države. Odnosno, odgovornost za religijsko obrazovanje je u nadležnosti ministarstava za obrazovanje ili lokalnih školskih vlasti koje prave nastavni plan i program (u Engleskoj i Velsu se to radi sa predstvincima religijskih zajednica, nastavnicima i lokalnim političarima), pripremaju nastavne materijale i postavljaju nastavnike. Pošto religijska neutralnost države i pravo religijske slobode moraju biti garantirani, nevjeroispovjedno religijsko obrazovanje u javnim školama “mora biti neutralno po pitanju pogleda na svijet uključujući i religiju”. To je tako određeno kako bi “ova vrsta religijskog obrazovanja” bila “jednako prihvatljiva za sve denominacije i religije”.⁴⁹ Na osnovu toga, većina država sa nevjeroispovjednim pristupom religijskom obrazovanju u javnim školama “ne pruža opciju nepohađanja iako je u nekim zemljama ona data pripadnicima religijskih manjina”.⁵⁰ Nastavnici su obično redovni školski nastavnici koji su stekli dodatno znanje o religijama. U Engleskoj i Velsu, na primjer, postoji mogućnost neučestvovanja i za roditelje i za nastavnike.

Ovaj opis glavnih razlika između tih dviju grupa evropskih zemalja “u pogledu religijskog obrazovanja u javnim školama” je, naravno, simplificiran jer zanemaruje onaj više diferenciran pogled koji uzima u obzir različite regionalne i lokalne kontekste religijskog obrazovanja. Neke su zemlje uključene u jednu od te dvije grupe uzimajući u obzir samo predominantni pristup religijskom obrazovanju. Njemačka i Švicarska, na primjer, predstavljene su kao države gdje postoji vjeroispovjedno religijsko obrazovanje u javnim školama iako u nekim dijelovima pokrajina (Bremen, Brandenburg) i kantonima (Ženeva, Neuchatel, Lucern) uopće ne postoji vjeroispovjedno religijsko obrazovanje u javnim školama. U Francuskoj je sličan slučaj, jer vjeroispovjedno religijsko obrazovanje postoji kao izuzetak u javnim školama u Alzaceu i Lorraineu (razlog je historijski, jer je 1905. godine, kad je usvojen zakon o odvajajući države i crkve, ova regija pripadala Njemačkoj).

Različiti pristupi religijskom obrazovanju u Evropi uslovljeni su brojnim faktorima, npr. postoji li ustanovljena

⁴⁶ Jensen, T. (1998): “Religijsko obrazovanje i sekularna država”, Konferencija o religijskoj slobodi i novom mileniju, Berlin.

⁴⁷ Schreiner, P. (2001): “Različiti pristupi-zajednički ciljevi? Aktuelni razvoji u religijskom obrazovanju u Evropi”, u: Schreiner, P., Spinder, H., Taylor, J., Westerman, W (2002.): Posvećeni budućnosti Evrope. Doprinosi iz obrazovanja i religijskog obrazovanja, u ime Koordinatorske grupe za religijsko obrazovanje u Evropi, CoGREE i Comenius-Institut, Protestant Centre for Studies in Education, Münster, str. 97.

⁴⁸ Ibid., str. 98.

⁴⁹ Ibid., str. 97.

⁵⁰ Ibid., str. 97.

državna crkva (Engleska, Danska i Grčka); postojanjem religijskih manjina; posebnim sporazumima između predominantno katoličkih zemalja (kao što su Austrija, Hrvatska, Italija, Portugal i Španija) i Svetе Stolice; vrstama pravnog odnosa između Crkve i države; i politikom nastavnog plana i programa. Usprkos razlikama, sve evropske zemlje dijele neke zajedničke karakteristike. Sve imaju neku vrstu religijskog obrazovanja u školama, i sve se suočavaju s porastom ne samo pluralizma vjerovanja, vrijednosti i stilova života među svojim stanovništvom, nego i sa svjetovnošću društva. Naravno, još ima velikih razlika između zemalja kao što su Irska, Grčka ili Poljska, koje su homogenije od drugih u pogledu religijske pripadnosti stanovništva. Pitanje koje proizlazi iz ovoga je kako religijsko obrazovanje treba reagirati na novu stvarnost.

Čini se kako ova glavna pristupa religijskom obrazovanju – vjeroispovjedni i nevjeroispovjedni – nisu dovoljni da se spriječi takozvana 'religijska nepismenost'⁵¹ novih generacija i porast stereotipnih ideja, predarsuda i netolerancije u savremenim multikulturalnim i viševjerskim društvima. Čini se da je ovo stvarnost i u državama gdje je vjeroispovjedno religijsko obrazovanje zabranjeno kao i u javnim školama u državama gdje je dozvoljeno. Da je drugačije, Vijeće Europe vjerovatno ne bi predložilo reviziju školskih planova i programa i promoviranje *cross-curricular* poduke (*poduka koja uključuje svjestan napor da se primijene znanja, principi i/ili vrijednosti na više akademskih disciplina u isto vrijeme* (Jacobs, 1989.) op. prev.) o raznim religijama u svim državama članicama (raspravljeni u Dijelu 4).

Preporuka Vijeća zagovara učenje o religijama kao oblik nevjeroispovjednog pristupa religijskom obrazovanju u javnim školama u svim državama članicama, uključujući i one gdje vjeroispovjedno religijsko obrazovanje već postoji.⁵² Hoće li, dakle, ovaj model biti smjernica za model u Evropi? Može li biti prihvatljiv i za druge zemlje u svijetu? Nema sumnje, ovaj pristup može biti prihvatljiv u zemljama kao što su Francuska, Slovenija, SAD i druge, ali hoće li biti prihvatljiv i za države gdje određena religija dominira kulturom i politikom? Mnoge zemlje i međunarodne organizacije

pokušavaju odgovoriti na ova i slična pitanja. Odgovor dat na *Konsultativnoj međunarodnoj konferenciji o školskom obrazovanju u odnosu na slobodu religije i uvjerenja* (Madrid, 2001.) jeste da postoji "praktična poteškoća da se unaprijedi, barem na međunarodnom nivou, prihvatanje zajedničkih kriterija o religijskom učenju, u odnosu na ono što je već garantirano u međunarodnim normativnim tekstovima" (Martinez López-Muñiz, 2003. str. 7).⁵³

⁵¹ Vidi bilješku 6.

⁵² To ne znači ni da Vijeće Europe vrednuje religiju uglavnom kao negativnu i opasnu stvar koja može ugroziti demokratiju, niti da vjeroispovjedno organizirano religijsko obrazovanje uvijek ide na štetu promoviranja tolerancije i međureligijskog razumijevanja. To znači da Vijeće Europe ne vidi postojeće modele religijskog obrazovanja u javnim školama kao zadovoljavajuće.

⁵³ Martinez López-Muñiz, J.L. (2003): "Religija kao obavezni predmet u državnim školama: Zakonska i komparativna analiza", u: European College, Evropski kulturološki i obrazovni forum, Bruges, 18-21. decembar 2003., str. 7.

4. Da li u školama treba postojati poduka o religijama? Ako treba, zbog čega i kakva poduka je potrebna?

Nema jednostavnog odgovora na ova pitanja ni u jednom društvu ni kontekstu, niti bi se ova studija trebala krivo protumačiti kao da ga nudi. Prema Vijeću Evrope, međutim, odgovor na pitanje učenja o religijama je 'da'. Godine 1999. Parlamentarna skupština Vijeća Evrope u svojoj *Preporuci o religiji i demokratiji* kaže da je "obrazovanje ključni način za borbu protiv neznanja i stereotipa. Školski i univerzitetski nastavni planovi i programi trebalo bi da hitno budu revidirani tako da promoviraju bolje razumijevanje različitih religija; religijski obuku ne bi trebalo provoditi naučnrb lekcija o religijama kao suštinskom dijelu historije, kulture i filozofije čovječanstva."

Nadalje, Parlamentarna skupština Vijeća Evrope preporučila je da države članice:

"ii) Promoviraju obrazovanje o religijama, a posebno da:

- a) Uspostave učenje o religijama kao nizu vrijednosti prema kojima mladi ljudi moraju razviti različit pristup unutar okvira obrazovanja o etici i demokratskom građanstvu;
- b) Promoviraju učenje komparativne historije različitih religija u školama, s naglaskom na njihovo porijeklo, sličnosti u nekim njihovim vrijednostima i raznolikost njihovih običaja, tradicija, praznika itd.;
- c) Potiču učenje historije i filozofije religija i istraživanje ovih tema na univerzitetu, paralelno sa teološkim studijima;
- d) Saradjuju sa religijskim obrazovnim institucijama u svrhu uvođenja ili jačanja u svojim planovima i programima aspekata koji se odnose na ljudska prava, historiju, filozofiju i nauku;
- e) Izbjegnu - u slučaju djece - bilo kakav konflikt između (od države promoviranog) obrazovanja o religiji i vjere porodice, kako bi se poštovala slobodna odluka porodice u vezi s ovim veoma osjetljivim pitanjem".

⁵⁴ Vrhovni sud Sjedinjenih Država je ovo izjavio kroz suca Clark, T.C. (Abington v. Schempp), James E., Jr. Wood: "Religija i obrazovanje u američkim odnosima crkva-država", u: James E., Jr. Wood, (1984): *Religija, država, i obrazovanje*, Baylor University Press, Waco, str. 36.

Ova Preporuka nudi tvorcima obrazovnih politika referencu vezanu za pitanje da li bi se učenje o religijama trebalo obavljati u školama ili ne, barem u evropskom kontekstu. Sadržaj citirane Preporuke može biti relevantan i za otvoreno društvo. Logički temelj za uvođenje učenja o religijama u javne škole u otvorenom društvu može uključivati sljedeće argumente:

- Bez dovoljnog i objektivnog znanja o raznim religijama djeca ne mogu razumjeti brojne aspekte date historije, kulture, društva, kao i važnost religije u životu čovječanstva. Iz ovog razloga "moglo bi se čak reći da nečije obrazovanje nije potpuno bez proučavanja komparativne religije ili historije religije i njenog odnosa prema napretku civilizacije" (Wood, 1984. str. 36).⁵⁴
- Učenje o religijama pruža korisne informacije djeci i na taj način im pomaže ne samo da razumiju savremeno pluralističko, multikulturno i viševjersko društvo, nego im pomaže da u njemu žive zajedno s drugima.
- Učenje o religijama pomaže djeci da bolje razumiju ljudi različitih vjerovanja, kulturnih tradicija, običaja, navika, vrijednosti i životnih filozofija, i ono bi, zauzvrat, trebalo sposobiti djecu da razviju razumijevanje, toleranciju i poštovanje za druge.
- Učenje o religijama stimulira djecu u njihovom ličnom napretku i može im pomoći da steknu sposobnosti da zamisle alternativne načine života i racionalno ocijene vlastiti izbor u tom pogledu.
- U sekularnim državama gdje je vjeroispovjedna religijska obuka zabranjena u javnim školama zato što je neustavna, nevjeroispovjedno učenje o religijama je jedan, a možda i jedini način koji će osigurati da djeca budu sposobna da razviju religijsku pismenost u školama.
- U državama gdje postoji jedan ili više oblika vjeroispovjedne religijske obuke u javnim školama, učenje o religijama može biti ponuđeno kao alternativni školski predmet.

Ima onih koji smatraju da sama poduka o religijama, u svojoj namjeri da ostane neutralna i objektivna, može djecu obrazovati da ostanu ravnodušna u vezi s religijom. Oni zagovaraju da poduka o religijama, kao baratanje objektivnim informacijama i znanjem, "treba biti nadopunjena učenjem iz religije s ciljem da sami shvatimo i pronađemo vlastiti odnos ili posvećenost (ili protivljenje) religiji ili vjerovanju" (Spinder, 2002. str. 88).⁵⁵ Učenje iz religije je, međutim, skлизак koncept, koji može biti interpretiran u razredu kao oblik zamaskiranog vjeroispovjednog obrazovanja, ili može zapravo uključiti učenike u istinski dublje i kritičko razmišljanje koje oni nalaze motivirajućim. Drugi kažu da bi koncept o ljudskom dostojarstvu trebao ukrštati učenje o religijama s učenjem o ljudskim pravima kako bi se potakao interkulturalizam (Gundara, 2000.).⁵⁶

Dok se neka vrsta konsenzusa o konceptu religijskog obrazovanja pomalja u Evropi, način na koji to treba učiniti ostaje predmetom široke rasprave. Još uvijek ni Vijeće Evrope ni Oslovska koalicija nisu dali specifične, praktične smjernice ili resurse o implementaciji poduke o religijama u učionici koji se mogu koristiti u svim zemljama i sistemima u Evropi. Interesantan primjer praktičnog vodiča za nastavnike religije u školovanju napravljen je u SAD i prihvaćen od konzorcija sastavljenog od više od dvadeset nevladinih obrazovnih udruženja, uključujući nekoliko sa kršćanskim, jevrejskim i muslimanskim članstvom (Haynes, 2001.).⁵⁷

Komparativna istraživanja o učenju i uticaju kojeg različiti pristupi i metodologije u učenju o religijama imaju na društvo nisu ni brojna ni uvjerljiva. Tvorci obrazovnih politika i naročito obrazovni praktičari trebaju pouzdanije smjernice za odlučivanje o tome koje religijske tradicije da pokriju u učenju o religijama, koja metodologija ima više šanse da uključi učenika i da postigne obrazovni cilj povećanja razumijevanja sebe i drugih (umjesto da vode ka davanju etiketa ili jačanju stereotipa), kako da tretiraju rodna pitanja i oslikavanje uloga roda u učenju o religijama, kako nastavničke vlastite vrijednosti i vjerovanja ulaze u učenje o religijama, i koji su pristupi učenju o religiju prikladni za različite uzraste. Nejasno je i do koje mjere bi poduka

o religijama mogla ili trebala imati poseban oblik ili biti kombinirana s podukom o sekularnoj humanističkoj filozofiji. Mogu li se one kombinirati na kreativniji način?

Zanimljiv i možda relevantan primjer obrazovnog trenda i njegove implementacije pojavljuje se u mnogim postkomunističkim tranzicijskim društвима, gdje se dešava promjena u poimanju građanskog obrazovanja. Zajedno sa političkim promjenama, u ovim zemljama staro "moralno obrazovanje" ili ideološki predmeti u nastavnim planovima i programima (pogledaj Dio 2 ove studije) brzo bivaju zamijenjeni novim predmetima, koji stavljuju naglasak na obrazovanje o demokratiji. U početku su mnogi programi jednostavno zamijenili "faktologiju" komunizma sa veoma didaktičnim pristupom podučavanja o demokratiji. Bez stvaranja modela demokratskog ponašanja i iskustva u podučavanju i učenju - da ne pominjemo upravljanje i vođenje cijele škole, rekli su kritičari - obrazovno iskustvo neće postići željeni rezultat učenja o demokratiji i demokratskom građanstvu.

Ova perspektiva i kriticizam mogu se logično proširiti na pitanje podučavanja o religijama, i šire na pitanje religije i obrazovanja općenito. Ako mlađi ljudi jednostavno nauče činjenice o različitim religijskim tradicijama i sistemima vjerovanja, bez razvijanja svijesti i razumijevanja svojih vlastitih vrijednosti, pogleda na svijet, izbora i slično, hoće li to biti zadovoljavajući rezultat učenja? Ako se učenje o različitim religijama dešava u razredu, a istovremeno se šalju drugačije poruke kroz politiku i stavove prema religijskom simbolizmu i prakticiranju religije u školama i školskoj zajednici, kako se tolerancija i razumijevanje stvarno mogu postići?

Mnoge zemlje u tranziciji u Evropi i bivšem Sovjetskom Savezu prave pomak od zatvorenih ka otvorenim društвимa. Kreatori obrazovnih politika teže da transformiraju svoje obrazovne sisteme na takav način da novi pristupi učenju odražavaju, podržavaju i na neki način vode politički, ekonomski i društveni razvoj. U mnogim postkomunističkim zemljama ovaj pomak podrazumijeva preorientaciju obrazovne politike i prakse prema cjelovitijem pristupu školovanju,

⁵⁵ Spinder, H. (2001): Školsko obrazovanje i sloboda religije, u: Schreiner, P., Spinder, H., Taylor, J., Westerman, W. (2002.): Posvećeni budućnosti Evrope. Doprinosi obrazovanja i religijskog obrazovanja, u ime koordinatorske grupe za religijsko obrazovanje u Evropi, CoGREG i Comenius-Institut, Protestant Centre for Studies in Education, Münster, str. 88.

⁵⁶ Gundara, J. (2000): Religija, ljudska prava i interkulturalno obrazovanje u: Inerkulturološko obrazovanje, izdanje 11, broj 2, str. 128-136.

⁵⁷ Haynes, C., Thomas, O. (2001): Pronalaženje zajedničkog stajališta: *Vodič za religijske slobode u javnim školama*, objavio First Amendment Center, Nashville.

usmjerenom na učenika. Programi za pomoć obrazovnoj reformi zagovaraju pomak u politici i praksi prema metodologijama podučavanja/učenja koje promoviraju dijete kao njegovo središte, kritičko mišljenje, debatu, inicijativu mladih i socijalnu inkluziju.

Ovim programima je inherentan pomak od "faktološkog" pristupa učenju, propisanog od strane države, orijentiranog na nastavnika, zasnovanog na znanju i pamćenju, koji je bio predominantan u prethodnim sistemima. Umjesto toga, novi programi i metodologije forsiraju raznolikije i konstruktivnije pristupe razvoju nastavničke orientacije u podučavanju i učenju, a pažnja se posvećuje kritičkom mišljenju, rješavanju problema, debati i dijalogu o "stvarnim" pitanjima, izborima učenja i iskustvenim pristupima - širokom spektru kognitivnih sposobnosti i potencijala djece.

Uzimajući u obzir ove "vrijednosti" otvorenog društva u obrazovnoj politici i praksi, čini se vrijednim razmatranja potencijalna dobit od efektivnog učenja o religijama - ili barem od mogućnosti učešća učenika u etičkim i drugim pitanjima koja su nerazdvojan dio religijskih tekstova i prakse - u školskim sistemima. Posebnu pažnju bi trebalo posvetiti identificiranju sadržaja i metodologija koje potiču razumijevanje sebe i drugih, povezivanju poduke i učenja s učenikovim vlastitim vrijednostima i etičkim izborima, i doprinosu razvoju i oblikovanju školske zajednice kao mikrosvijeta otvorenog društva.

5. Koja je adekvatna uloga države u odnosu na religiju i školovanje u otvorenom društvu?

U otvorenom društvu, primjerena uloga države vezana za njen odnos prema religijskim institucijama jeste da garantira njihova grupna prava, kao i pojedinačna prava njihovih članova. S druge strane, državi nije dozvoljeno da ograniči slobodu religijskih grupa i institucija kod osnivanja privatnih škola kao sredstva za osiguravanje prenošenja određenih religijskih tradicija i razvijanja jake posvećenosti tom specifičnom načinu života. Kontroverzno pitanje jeste: da li bi država trebala garantirati ovu slobodu i religijskim sektama? Iako je nekada teško razlučiti religije od sekti, politika u nekim zemljama (Austrija, Belgija, Francuska, Njemačka) zasnovana je na razlici između njih. U takvim slučajevima neke religijske sekte i kultovi nemaju ista prava kao članovi takozvanih tradicionalnih religija. Ipak, prava sekti i kultova mogu biti ograničena samo ako su ta ograničenja "propisana zakonom i neophodna za zaštitu javne sigurnosti, reda, zdravlja ili morala ili fundamentalnih prava i sloboda drugih" (UN Deklaracija o eliminaciji svih oblika netolerancije i diskriminacije zasnovanih na religiji ili vjerovanju, članak 1.3.).⁵⁸

S druge strane, trebalo bi da država uspostavi model obrazovanja u javnim školama koji sprječava indoktrinaciju (kao povredu prava roditelja da obrazuju svoju djecu u skladu sa vlastitim religijskim ili filozofskim uvjerenjima) i ulijeva razumijevanje, toleranciju, poštovanje za pluralističko društvo, te obrazuje učenike o principu religijske slobode kao jednom od fundamentalnih elemenata slobode i demokratije.

U takvom modelu obrazovanja u javnim školama, religijsko obrazovanje bi se moglo smatrati za promoviranje tolerancije i razumijevanja između pojedinaca, grupa i nacija prenošenjem "znanja i vrijednosti koji se odnose na sve religijske trendove, na inkluzivan način, tako da pojedinci shvate kako su dio iste zajednice i da nauče stvarati vlastiti identitet u skladu sa identitetima različitim od njihovog" (Studijski izvještaj, 2002. str. 87).⁵⁹

Zanimljiv skorašnji slučaj preinačavanja uloge države s obzirom na religiju i školovanje dogodio se u Južnoj Africi, gdje je sačinjena sveobuhvatna nova politika nakon decenije konsultacija između države, religijskih institucija i drugih zainteresiranih strana, a njena implementacija počinje početkom ove godine. Ocijenjena je kao "kooperativni model" koji kombinira ustavno odvajanje s uzajamnim priznavanjem. Neke od pretpostavki u osnovi ove politike su: da uloga religije u javnim školama mora poticati direktno iz temeljnih ustavnih vrijednosti državljanstva i ljudskih prava; da javna škola ima obrazovnu odgovornost za poučavanje i učenje o religiji na načine koji su različiti od religijskog učenja koje se dobiva kod kuće, od porodice i religijske zajednice; da je religijsko obrazovanje zaseban akademski program s jasnim obrazovnim namjerama i ciljevima za poučavanje i učenje o religiji, religijama i religijskoj raznovrsnosti u Južnoj Africi i svijetu; i da je religijsko obrazovanje ne samo obrazovanje o vrednovanju tradicija nego i o tradicijama vrijednosti (Politika o religiji u obrazovanju, 2003.). Nova politika sadrži odredbe za uključivanje poduke o religijama u školski plan i program (posebno jer je povezana sa etikom u demokratiji), obuku edukatora iz predmetnih područja i način ocjenjivanja rezultata učenja, kao i odredbe o odbrani od indoktrinacije, nejednakosti i diskriminacije u drugim aspektima religije i školske zajednice.

⁵⁸ UN Deklaracija o eliminaciji svih oblika netolerancije i diskriminacije zasnovanih na religiji ili vjerovanju, članak 13.

Čini se da najprimjereniji oblik religijskog obrazovanja koji država može ponuditi u otvorenom društvu u javnim školama svim učenicima, bez obzira na religijsku ili filozofska uvjerenja njihovih roditelja, može biti nevjeroispovjedno poučavanje o religijama. Pošto je ovaj pristup religijskom obrazovanju neutralan u odnosu na sadržaj istine u različitim religijama, trebao bi biti prihvatljiv ne samo za državu koja želi biti neutralna u religijskim stvarima i ne želi davati prednost jednoj ili drugoj religiji, nego i barem za neke države koje nisu neutralne u ovom pogledu. Činjenica da u određenoj državi postoji vjeroispovjedno religijsko obrazovanje u javnim školama također nije dovoljan razlog za zabranu nevjeroispovjednog učenja o religijama u javnim školama. Smjernice za poučavanje o religiji koje država mora uzeti u obzir (prema J.V. Panoch, koji je izvukao

⁵⁹ Spinder, H. (2001): Školsko obrazovanje i sloboda religije, u: Schreiner, P., Spinder, H., Taylor, J., Westerman, W. (2002.): Posvećeni budućnosti Evrope. Doprinosi obrazovanja i religijskog obrazovanja, u ime koordinatorske grupe za religijsko obrazovanje u Evropi, CoGREE i Comenius-Institut, Protestant Centre for Studies in Education, Münster, str. 87.

suštinu odluka američkog Vrhovnog suda o obliku religijskog obrazovanja, a koje može biti dozvoljeno u takvoj striktno sekularnoj državi gdje je vjeroispovjedno religijsko obrazovanje zakonom zabranjeno u javnim školama), su sljedeće:

“Škola može biti pokrovitelj studija o religijama, ali ne i pokrovitelj upražnjavanja religije.

Škola može izložiti učenike svim religijskim pogledima, ali ne može nametati ni jedan poseban pogled.

Pristup škole religijama mora biti obučavanje a ne indoktrinacija.

Funkcija škole je da obrazuje o svim religijama, ne da preobraća na bilo koju religiju.

Pristup škole religijama treba biti akademski, a ne vjerski.

Škola mora učiti ono što svi ljudi vjeruju, ali ne učiti učenika šta on treba vjerovati.

Škola treba stremiti ka svjesnosti učenika o svim religijama, ali ne treba vršiti pritisak da učenik prihvati bilo koju religiju.

Škola treba nastojati da informira učenika o raznim vjerovanjima, ali ne treba nastojati da ga prikloni jednom vjerovanju” (Kirkpatrick, 1984. str. 119-120).⁶⁰

Naravno, upotreba izraza “sve religije” ne implicira da se poduka o religijama u javnim školama mora baviti svim postojećim religijama, nego da se mora baviti širokim spektrom religija i idealno barem onima koje se upražnjavanju u dotičnoj zemlji. Dakle, cilj podučavanja o religijama ne treba biti da se pokrije što je moguće više religija. Postavlja se pitanje da li je pristup sticanja informacija o religijama sam po sebi dovoljan. Neki zastupaju mišljenje da cilj mora biti da se učeniku ponude vještine i stavovi (Jackson, 2004.).⁶¹ Čak i tamo gdje država garantira takav oblik nevjeroispovjednog religijskog obrazovanja u javnim školama, međutim, mogu nastati problemi.

Dvije od ovih potencijalnih zamki zaslužuju pominjanje ovdje. Prva je povezana sa religijskim obredima, a druga sa religijskim simbolima. Obje predstavljaju ozbiljan iza-

zov za države kao što su Francuska i SAD. U Francuskoj su sve religijske aktivnosti zabranjene u javnim školama. U SAD su molitva i pobožno čitanje Biblije zabranjeni u javnoj školi, ali učenici imaju pravo da se mole “na način koji ne uz nemirava druge, kada nisu uključeni u školske aktivnosti ili obuku, u skladu s pravilima koja se normalno primjenjuju u dатој sredini.”⁶² Učenici mogu također čitati svoje Biblije ili druge religijske tekstove, “pomoliti se prije obroka”, razgovarati sa svojim vršnjacima i pokušati da ih uvjere o religijskim temama”, “učestvovati prije ili poslije škole u događajima s religijskim sadržajem” i “izraziti svoje mišljenje o religiji u obliku domaće zadaće, umjetničkih radova i drugih pismenih ili usmenih zadataka.”⁶³ Međutim, “službena lica škole ne mogu se ovlastiti ili organizirati molitvu na diplomskoj svečanosti, niti organizirati religijsku maturalnu proslavu”.⁶⁴ Također je važno da su “nastavnici i školska administracija, kada postupaju po tim funkcijama, predstavnici države, te da im je zabranjeno odredbom vlasti nagovaranje ili poticanje religijskih aktivnosti i učestvovanje u takvim aktivnostima s učenicima. Nastavnicima i administrativnom osoblju također je zabranjeno da odvraćaju od neke aktivnosti zbog njenog religijskog sadržaja, i od nagovaranja ili poticanja antireligijskih aktivnosti.”⁶⁵

Drugi problem je u vezi s religijskim simbolima. U SAD “učenici mogu izložiti religijske poruke na dijelovima svoje odjeće u istoj mjeri u kojoj im je dozvoljeno da izlažu druge usporedive poruke”, ali “škole imaju znatnu slobodu u prilagođavanju politike u odnosu na oblačenje učenika.”⁶⁶ Je li nastavnicima dozvoljeno da nose religijsku odjeću ili simbole u javnim školama, nije jasno. Prema nekim odlukama suda, odgovor je ne; prema drugima, dozvoljeno je (Russo, 2003. str. 15-16).⁶⁷ U Francuskoj je nastavnicima zabranjeno da nose religijske ili političke simbole u javnim školama radi zaštite učeničke slobode savjesti i edukativne uloge njihovih roditelja.⁶⁸ Donedavno je učenicima bilo dozvoljeno da nose nenametljive religijske simbole ukoliko ne uključuju provokaciju, propagandu, obraćenje ili pritisak na druge. Ove godine (2004) primijenjen je zakon koji zabranjuje sve očite znakove religijskih vještanja, uključujući islamske marame, velike kršćanske

⁶⁰ Kirkpatrick, J. R.: “Javne škole i američko naslijede religijske slobode i religijskog pluralizma”, u: James, E., Jr. Wood, (1984): *Religija, država i obrazovanje*, Baylor University Press, Waco, str. 119-120.

⁶¹ Jackson, R. (2004): Ponovno razmišljanje o religijskom obrazovanju i pluralnosti, *Issues in Diversity and Pedagogy*, Falmer Press, London.

⁶² Religijsko izražavanje u javnim školama: Izjava o principu, U. S. Department of Education, 1988.

⁶³ Ibid.

⁶⁴ Ibid.

⁶⁵ Ibid.

⁶⁶ Ibid.

⁶⁷ Russo, C. J. (2003): “Molitva i religijska aktivnost u američkim javnim školama”, u: European College, Evropski kulturnoški i obrazovni forum, Bruges, 18-21. decembar 2003., str. 15-16.

⁶⁸ Journal official, str 15578.

križeve i jevrejske kapice u javnim škola. Pitanje granica prava na izražavanje nečijih religijskih vjerovanja nošenjem religijskih simbola u javnim školama sada je kontroverzno i u drugim državama. Slične debate i parničenja pokrenuti su stavljanjem križeva na zidove učionica u javnim školama u Njemačkoj i Italiji.

Pitanje primjerene uloge države u vezi s odnosom prema religijskim institucijama i obrazovanju u otvorenom društvu nije, međutim, ograničeno na garancije prethodno pomenutoj grupi i pojedinačnim pravima u javnim školama. Pitanje je također relevantno za privatne religijske škole. Unutar okvira privatnog školovanja, država ima obavezu da garantira pravo roditelja da izaberu i, ako je potrebno, osnuju privatne religijske škole kao sredstva koje pruža sigurnost da će obrazovanje njihove djece u školi biti u skladu s njihovim religijskim uvjerenjima. Ovo roditeljsko pravo, kako je prije pomenuto, priznato je u nekom međunarodnim dokumentima o ljudskim pravima, iako nije neograničeno. Naprotiv, roditeljima je dozvoljeno da izaberu samo one privatne škole "koje su u sa-glasnosti s minimumom obrazovnih standarda kako je određeno ili odobreno od države" (*Međunarodna odredba o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima*, članak 13.3). Država je, dakle, prema gore navedenom međunarodnom dokumentu, ne samo obavezna da dozvoli slobodu roditelja na izbor nego i da je ograniči. Ovo ograničenje se čini opravdanim i isto tako neophodnim, barem s tradicionalne liberalne tačke gledišta, ako je razlog zbog kojeg država koristi moć protiv slobodne volje roditelja da sprječe nanošenje štete njihovoj djeci i da zaštite osnovna prava djece.

Kontroverza oko slobode roditelja da izaberu privatne škole počinje kada se postavi pitanje u kojoj mjeri je zakonito da se to pravo ograniči. Ako ova ograničenja idu predaleko, onda sloboda roditelja na izbor škole može biti prekršena. Ako restrikcije slobode roditelja na izbor škole ne idu dovoljno daleko, onda prava djece mogu biti prekršena. Kada roditelji biraju privatne škole u skladu s vlastitim religijskim ili filozofskim uvjerenjima, oni obično izaberu privatne religijske škole. Neke negativne posljedice nedovoljne restrikcije ovog prava

roditelja određivanjem minimuma obrazovnih standarda za škole koje roditelji mogu da izaberu opisane su u Dwyerovoj nedavnoj analizi školovanja u nekim privatnim religijskim školama u SAD. On naglašava da državna regulacija privatnih škola nije dovoljna da osigura da sadržaj obuke i tretman djece u ovim školama bude konzistentan s najboljim interesima djeteta. Obrazovne prakse u nekim katoličkim školama, a posebno u nekim protestantskim, fundamentalističkim kršćanskim školama su, po njegovom mišljenju, štetne za djecu zbog povrede i pretjerane restrikcije osnovnih sloboda djece, obrazovne uskraćenosti i gušenja intelektualnog razvoja, njegovanja netolerancije i dogmatizma,⁶⁹ kao i nanošenja emotivne štete (Dwyer, 2001. str. 20-44).⁷⁰

Ako je ovo istina, onda je jasno da minimalni standardi koje država može nametnuti privatnim školama prema dokumentima o međunarodnim ljudskim pravima nisu uvijek dovoljni za zaštitu djece od štetnih posljedica izbora škole njihovih roditelja. S druge strane, postoji i osnovana sumnja o tome da li obrazovni standardi, na primjer, štite "pravo djeteta na otvorenu budućnost", odnosno pravo djece da dosegnu zrelost "sa što je moguće više opcija, prilika i prednosti" (Feinberg, 1994. str. 7)?⁷¹

Mnogi roditelji opciju upisivanja djece u privatne religijske škole vide kao najbolji put da se osigura kvalitetno obrazovanje njihove djece. I katolička crkva zauzima istu poziciju. Iz ovog razloga i Crkva i neki roditelji interpretiraju pravo biranja privatnih škola kao pozitivno pravo. Dakle, krucijalno je pitanje ovdje da li je pravo pozitivno ili negativno. Razlika je veoma bitna za obrazovnu politiku, kao i za privatne škole. Ako se interpretira kao negativno pravo, onda država mora štititi samo slobodu izbora roditelja. Ali ako se tumači kao pozitivno pravo, onda država ne samo da ima dužnost garancije ovog roditeljskog prava kao ljudskog i zakonitog prava, nego i da obezbijedi javne subvencije kako bi se stvorili konkretni uslovi za njegovo ostvarivanje.

Interpretaciju prava roditelja na izbor škole kao pozitivnog prava snažno zagovara Katolička crkva. U Deklaraciji o kršćanskom obrazovanju pod nazivom *Gravissimum educationis*, koju je proglašio 1965. godine

⁶⁹ Ovo ne poriče da "određene vrste religijskih škola ne bi nastojale da uhvate učenike u određenu viziju dobra, nego da pruže specifičnu polaznu tačku s koje će se njihova potraga za autonomnim djelovanjem nastaviti" (McLaughlin, T. H. (1992): "Državljanstvo, raznolikost i obrazovanje" str. 123).

⁷⁰ Dwyer, J. G. (2001): *Religijske škole protiv prava djece*, Ithaca, Cornell University Press.

⁷¹ Feinberg, J. (1994): *Sloboda i ispunjenje*, Princeton, Princeton University Press.

⁷² Možemo također naći slične interpretacije u nekim drugim crkvenim dokumentima: "Kao oni koji su primarno odgovorni za obrazovanje svoje djece, roditelji imaju pravo da za njih izaberu školu koja odgovara njihovim vlastitim uvjerenjima. Ovo pravo je osnovno. Koliko god je to moguće, roditelji imaju dužnost da izaberu školu koja će im najbolje pomoći u njihovoj zadaci kršćanskih edukatora. Javne vlasti imaju dužnost da garantiraju ovo roditeljsko pravo i da osiguraju konkretnе uvjete za to" (Katehizam katoličke crkve, 1994., str. 2229.). "Roditelji moraju imati pravu slobodu u svom izboru škole. Iz ovog razloga oni vjerni Kristu moraju paziti da civilno društvo priznaje ovu slobodu roditelja i, u skladu sa zahtjevima distributivne pravde, da im čak pruže pomoć" (Codex Iuris Canonici, Can. 797.).

⁷³ Roditelji imaju pravo da "odaberu, između komparativnih škola, školu u kojoj će njihova djeca dobiti žljenu obuku" (l. 7. 2). I "ne može biti dužnost države da preporuči ili da prednost ni vjerskoj školi uprće ni školi određene vjere, niti država može davati takve preporuke ili davati prednost nevjeroispovednom obrazovanju" (*ibid.*, l. 7. 3), nego "svakom djetetu mora biti ponuđena mogućnost pohađanja škole koja ne daje prednost specifičnim religijskim ili filozofskim vjerovanjima u svom obrazovanju i poučavanju" (*ibid.*, l. 7. 2).

⁷⁴ "Unatoč ovome, međutim, od slobodno osnovanih škola će se zahtijevati da naprave određeni vlastiti doprinos kao dokaz njihove vlastite odgovornosti i kao sredstvo podrške svom nezavisnom statusu" (*ibid.*, l. 9. 2).

⁷⁵ Meredith, P. (1992): *Vlada, školovanje i zakon*, London, Routledge; i Heymanns, C., Verlag, K. G. (1985.): *Sažetak strazburškog slučaja - zakon u vezi s Evropskom konvencijom o ljudskim pravima*, 1985, izdanje 5. Keln, Berlin, Bon, Minhen.

papa Pavle VI, kaže se: "Roditelji koji imaju primarno i neotuđivo pravo i dužnost da obrazuju svoju djecu moraju uživati istinsku slobodu izbora škola. Stoga se javna vlast, koja ima obavezu da zaštitи i brani prava građana, mora pobrinuti, u svojoj brizi za distributivnu pravdu, da se plate javne subvencije na takav način da su roditelji istinski slobodni da izaberu prema svojoj savesti škole koje žele za svoju djecu" (l. 6. 1).⁷²

Poput Katoličke crkve, Evropski parlament je u svojoj *Rezoluciji o slobodi obrazovanja u Evropskoj zajednici* (1984.) također pozvao na priznavanje prava roditelja da biraju privatne škole kao pozitivnog prava. U skladu sa pravom na slobodu obrazovanja i poučavanja, roditelji imaju, kako kaže Evropski parlament, pravo "da izaberu školu za svoju djecu dok djeca to ne mogu sama uraditi" (*ibid.*, l. 7.4)⁷³, a država ima dužnost "da obezbijedi potrebna sredstva za državne ili privatne škole" (*ibid.*, l. 7. 4). Države članice će također "trebati da obezbijede finansijska sredstva kako bi se ovo pravo moglo upražnjavati u praksi, i daju potrebnu novčanu pomoć da omoguće školama da izvrše svoje zadatke i ispune svoje dužnosti pod istim uslovima kao u odgovarajućim državnim institucijama, bez diskriminacije u vezi s administracijom, roditeljima, učenicima ili osobljem" (*ibid.*, l. 9.1.).⁷⁴

Evropska komisija i Evropski sud za ljudska prava, međutim, imaju dijametralno suprotne poglede. U nekoliko slučajeva gdje je roditeljski izbor škole bio predmet njihovih presuda, Sud je jasno naveo da *Prvi protokol* Evropske konvencije o ljudskim pravima, koji kaže da niko neće biti lišen prava na obrazovanje u skladu s vlastitim religijskim i filozofskim uvjerenjima, "ne nameće nikakvu obavezu državi da osnuje na vlastiti trošak ili da subvencionira obrazovanje bilo kojeg određenog tipa ili na bilo kojem određenom nivou: nijedan roditelj ili grupa roditelja ne mogu zahtijevati osnivanje nove škole određenog tipa, ili državnu subvenciju za postojeću školu, koja pruža obrazovanje saglasno s određenom kulturnom ili religijskom ili vjerskom tradicijom, ili bilo koju određenu akademsku specijalizaciju" (Meredith, 1992., str. 26; Heymanns, Verlag, 1985. str. 827-828).⁷⁵

Ali ovo ne znači da je državama ugovornicama zabranjeno da subvencioniraju privatne škole. Protokol ostavlja nedirnutom slobodu države da subvencionira privatne škole ili da se uzdrži od toga (Heymanns, Verlag, 1985. str. 791). Dakle, moguće je zaključiti kako je, u krajnjoj instanci, na državi da odluci hoće li se roditeljsko pravo na biranje privatne škole tretirati kao pozitivno ili negativno.

Zavisno od pristupa religijskom obrazovanju u dатој земљи, država može preuzeti uloge kao što su pravljenje ili odobravanje nastavnog plana i programa ili tekstova koji se tiču religijskog obrazovanja, postavljanje i status religijskog obrazovanja unutar školskog rasporeda, definiranje politika u vezi sa kvalifikacijama i upošljavanju nastavnika religijskog obrazovanja kao predmeta, i procjene rezultata učenja vezanog za religiju i školovanje. U ovom trenutku izgleda da ne postoji spremjan sažetak komparativnih pristupa ovim pitanjima ili pojave bilo kakvog konsenzusa o tome šta je primjerena uloga države u otvorenom društvu o ovim pitanjima.

Mogući zaključci o religiji i školovanju u otvorenom društvu

Pošto je namjera ove studije da informira dijalog i prikupi korisne reference i komparativne informacije, autori su vrlo pažljivi u donošenju čvrstih zaključaka o religijskom obrazovanju u Evropi i šire. Ipak, studija pokušava obraditi neka ključna pitanja o religiji i školovanju u *otvorenom društvu*.

U ovom dijelu, dakle, nastojimo sumirati neke moguće zaključke, za koje se nadamo da će potići daljnju diskusiju i prikupljanje informacija od strane onih koji donose obrazovne politike i onih koji ih provode. Da li je moguće donijeti zaključak?

- a) U filozofiji otvorenog društva nijedno pojedinačno vjerovanje ili sistem vjerovanja nema monopol na istinu. Stoga je svako religijsko obrazovanje u školama koje uključuje indoktrinaciju i/ili na drugi način poučava/uči sistem vjerovanja kao apsolutnu istinu suprotno izgradnji funkcionalnog otvorenog društva.
- b) U otvorenom društvu primjerena uloga države u vezi s njenim odnosom prema religijskim institucijama jeste da garantira njihova grupna prava, kao i pojedinačna prava njihovih članova. S jedne strane, državi nije dozvoljeno da ograničava slobodu religijskih grupa i institucija da osnuju privatne religijske škole kao sredstvo osiguranja prenošenja određene religijske tradicije i razvijanja jake posvećenosti tom specifičnom načinu života. S druge strane, trebalo bi da država ustanovi model obrazovanja u javnim školama

koji bi spriječio indoktrinaciju (kao kršenje prava roditelja da obrazuju svoju djecu u skladu s vlastitim religijskim ili filozofskim uvjerenjima); koji bi ulijevao razumijevanje, toleranciju i poštovanje pluralističkog društva; i koji bi obrazovao učenike o principu religijske slobode kao jednom od osnovnih elemenata slobode i demokratije.

c) Odnos između individualnih prava, religije i školovanja određen je u međunarodnim dokumentima o ljudskim pravima. Čisto zakonski pristup ljudskih prava religiji i školovanju u otvorenom društvu, međutim, može biti nedovoljan da informira i vodi odluke o obrazovnim aspektima djetetovog života. Postoje neke dvosmislenosti između Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima i Konvencije o pravima djeteta, posebno o pravima djece i roditelja u vezi s djetetovim obrazovanjem.

d) Ne postoji "međunarodni" ili "evropski standardni" model religijskog obrazovanja u javnim školama. Postoji spektar pristupa i politika. Usprkos ovim razlikama, postoje neke zajedničke karakteristike u svim evropskim zemljama. Sve imaju neku vrstu religijskog obrazovanja u školama, i većina društava se suočava s povećanjem pluraliteta u vjerovanjima, vrijednostima i stilovima života među svojim stanovništvom. U mnogim sistemima danas se postavlja pitanje kako da religijsko obrazovanje odgovori na ovu novu stvarnost.

e) Poučavanje o religijama kao nevjeroispovjedni model religijskog obrazovanja može biti primjerena politika za otvoreno društvo. Postavlja se, međutim, pitanje da li je podučavanje o religijama samo po sebi dovoljno, i da li će doista razviti toleranciju i socijalnu koheziju. Izgleda da mnogo toga zavisi od nastavne perspektive i metoda. Moguće je da obaveznim, nevjeroinspovjednim modelom učenja o religijama, u kojemu je učenje orientirano na gledišta samo

jedne religijske tradicije, može biti "zamaskirano" vjeroispovjedno obrazovanje, s namjerom ili efektom indoktrinacije ili prihvatanja jednog sistema vjerovanja.

f) Korisno je razmotriti potencijalne dobiti efektivnog učenja o religijama - i pomaganja učenicima da se uključe u etička i druga pitanja inherentna religijskim tekstovima i praksama - u školskim sistemima. Posebnu pažnju bi trebalo obratiti na identifikaciju sadržaja i metodologiju koja potiče razumijevanje sebe i drugih, postaviti poučavanje i učenje u odnos sa učenikovim vlastitim vrijednostima i izborima vrijednosti, i doprinijeti razvoju i oblikovanju školske zajednice kao mikrosvijeta otvorenog društva.

g) Potrebno je provesti komparativno istraživanje o učenju i društvenom uticaju različitih pristupa i metodologija poučavanja o religijama. Tvorci politika i izvršioci razredne nastave trebaju pouzdanije smjernice i dokaze radi odlučivanja da li da prihvate takvu politiku, kako će pristupiti sadržaju i materijalu iz religijskih tradicija koje treba pokriti u učenju o religijama, koje metodologije će najvjeverovanjnije angažirati učenike i postići obrazovni cilj boljeg razumijevanja sebe i drugih i povećanje tolerancije (umjesto da vodi davanju etiketa i pojačavanju stereotipa), kako postupati po pitanjima roda i oslikavanju rodnih uloga u učenju o religijama, kako se nastavnikove vlastite vrijednosti i vjerovanja uklapaju u učenje o religijama i koji su pristupi učenju o religiji primjereni za različite uzraste.

h) S obzirom na stalne nalaze i debate u naukama - o obrazovanju, o kapacitetima mozga, o psihologiji i drugim poljima - šira diskusija o unutarnjem životu, duhovnosti i njihovoj ulozi u kreiranju vrijednosti i stavova zaslužuje pažnju u istraživanju javne politike i dijaloga.

Program podrške obrazovanju
Fond otvoreno društvo Bosna i Hercegovina

Podrška u sklopu
Programa podrške obrazovanju
društva u sklopu
društva u sklopu

Programa podrške obrazovanju
društva u sklopu
društva u sklopu

Prilozi

Prilog A:

Ključne reference za tvorce i izvršioce obrazovne politike

Ujedinjene nacije (1948): **Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima.** Usvojena i proglašena rezolucijom 217 A (III) Generalne skupštine od 10. decembra 1948. Artikulira opće pravo na slobodu misli, savjesti i religije. Priznaje slobodu roditelja da osiguraju religijsko i moralno obrazovanje svoje djece u skladu s vlastitim uvjerenjima.

Primjeri dostupni na www.unhcr.ch/udhr/index.htm na svim evropskim jezicima.

Ujedinjene nacije (1989): **Konvencija o pravima djeteta,** Ured visokog povjerenika za ljudska prava. Usvojena i proglašena rezolucijom Generalne skupštine 44/25 **Interkulturno obrazovanje i izazov religijske raznolikosti i dijalog u Evropi od 20. novembra 1989. godine.**

Artikulira pravo djeteta na slobodu misli, savjesti i religije kao i prava i dužnosti roditelja da obezbijede usmjerjenje za djete u upražnjavanju njegovih ili njezinih prava na način konzistentan s rastućim sposobnostima djeteta.

Primjeri dostupni na www.unhcr.ch/html/menu3/b/k2crc.htm.

Vijeće Evrope (1950): **Evropska konvencija o ljudskim pravima, Protokol I konvencije,** 4. novembar 1950. Priznaje pravo roditelja da obezbijede takvo obrazovanje i poučavanje svojoj djeci koje je u skladu s njihovim vlastitim religijskim i filozofskim uvjerenjima.

Primjeri dostupni na www.hri.org/docs/ECHR50.html.

Ujedinjene nacije (1960): **Konvencija protiv diskriminacije u obrazovanju,** usvojena na Glavnoj konferenciji Obrazovne, naučne i kulturne organizacije

Ujedinjenih nacija 14. decembra 1960.

Priznaje slobodu roditelja da biraju za svoju djecu institucije koje nisu održavane od strane javnih vlasti i da osiguraju religijsko i moralno obrazovanje djece u skladu s vlastitim uvjerenjima.

Primjeri dostupni na www.unhcr.ch/html/menu3/b/acescr.htm na engleskom, francuskom i španskom.

European College (2003): **Religija i obrazovanje u javnim školama,** Evropski kulturni i obrazovni forum, Bruges, 18-21. decembar 2003,

Zbirka od 11 radova koje su napisali specijalisti iz cijele Evrope, uz dodatak radova o Rusiji i Australiji. Predstavljene su razne tačke gledišta o religijskom obrazovanju. Neki radovi su dostupni na francuskom i talijanskom.

Primjeri se mogu zatražiti od gđe Gracienne Lauwers (gracienne.lauwers@ua.ac.be).

Batelaan, P. (2003): **Interkulturno obrazovanje i izazov religijske raznolikosti i dijalog u Evropi,**

Konceptualni okvir pripremljen za Vijeće Evrope, Upravni Odbor za obrazovanje, Strasbourg, drugi sastanak, 22-23. septembar 2003.

Ovaj rad pokušava da pruži konceptualni okvir koji će pomoći zemljama članicama Vijeća Evrope u sučeljavanju s pitanjima religijske raznolikosti. Fokusira se na to kako škole i obrazovna politika mogu doprinjeti procesu integracije, što uključuje promoviranje međureligijskog dijaloga.

Distribucija ovog rada je ograničena. Primjeri se mogu zatražiti na Webmaster-Culture@coe.int.

Oslovska koalicija o slobodi religije ili vjerovanja.

Projekt koalicije o školskom obrazovanju iz Oslo.

Tolerancija i sloboda religije ili vjerovanja teži da razvije globalnu interdisciplinarnu mrežu koja bi doprinijela praćenju preporuka Finalnog dokumenta madridske Konsultativne konferencije o školskom obrazovanju u odnosu na slobodu religije ili vjerovanja iz 2001. godine.

Za dalje informacije posjetite

www.oslocoalition.org/html/project_school_education/index.html.

Konferencija o religijskim dimenzijama interkulturnog obrazovanja, Oslo, Norveška, 6-8. jun

2004. godine, organizirana u okviru predsjedavanja Norveške Odborom ministara Vijeća Europe i projekt Interkulturno obrazovanje i izazov religijske raznolikosti i dijalog u Evropi.

Materijali sa konferencije uključuju dokumente o poziciji država članica i analitički repertoar službenih tekstova i projekata Vijeća Europe na polju interkulturnog obrazovanja.

Za dalje informacije posjetite

www.coe.int/T/E/Com/press/News/2004/20040607_education_interculture.asp.

Schreiner, P., Spinder, H., Taylor, J., Westerman, W. (2002): **Posvećeni budućnosti Evrope. Doprinosi obrazovanja i religijskog obrazovanja**, u ime koordinatorske grupe za religijsko obrazovanje u Evropi (CoGREE), Comenius-Institut, *Protestant Centre for Studies in Education*, Münster.

Odabrani radovi o trendovima obrazovne politike u zemljama Evropske unije, kao i radovi o raznim gledištima vezanim za budućnost religijskog obrazovanja u Evropi.

Primjeri se mogu tražiti od g. Petera Schreinera (schreiner@comenius.de)

Delors, J. (1996): **Učenje: Unutarnje blago**, Izvještaj Međunarodne komisije o obrazovanju za 21. stoljeće za UNESCO, UNESCO Publishing.

Istražuje izazove budućeg obrazovanja u pokušaju da postigne ideje mira, slobode i socijalne pravde, na osnovu vjerovanja da će obrazovanje imati osnovnu ulogu u ličnom i društvenom razvoju.

Primjeri dostupni na www.see.educoop.net/education_in/pdf/15_62.pdf.

Kodelja, Z. (1995): **Laična šola: pro et contra**, Mladinska knjiga, Ljubljana.

Raspravlja koncept svjetovnog društva i škole u okviru ljudskih i prava djeteta. Daje informacije o modelima religijskog obrazovanja u javnim školama u Evropi i Sjedinjenim Američkim Državama. Dostupan na slovenskom i srpskom.

Primjeri se mogu kupiti na www.amazon.com.

Wright, A. (2000): **Duhovnost i obrazovanje**, RoutledgeFalmer, London i New York.

Raspravlja i definira savremenu duhovnost, govoreći da je obilježena pluralizmom, raznolikošću i dvosmislenošću. Predstavlja gledišta iz filozofije, teologije i religijskih studija, psihologije i sociologije. Zalaže se za kritičko duhovno obrazovanje i pedagogiju. Primjeri se mogu kupiti na www.routledgefalmar.com.

Haynes, C., Thomas, O. (2001): **Pronalaženje zajedničkog stanovišta: Vodič za religijsku slobodu u javnim školama**, objavljen u First Amendment Center, Nashville.

Fokusiran isključivo na američki kontekst, ovaj vodič orijentiran na školu pokušava da interpretira ustavne i zakonodavne odredbe za religiju i školovanje u američkim javnim školama. Podržan od preko 20 obrazovanih i religijski orijentiranih nevladinih organizacija u Americi. Može biti koristan kao uzorak strukture za praktične, široko usmjerene državne politike u religiji i školovanju. Primjeri dostupni na www.freedomforum.org/templates/document.asp?documentID=3979.

OECD (2002): **Razumjeti mozak: Ka novoj nauci o učenju**.

Daje sažeti uvod onoga što se sada zna, što će se vjerovatno uskoro otkriti i što bi se moglo znati na kraju. Potiče saradnju između nauke o učenju i istraživanja mozga, i između istraživača i tvoraca politike.

Primjeri dostupni na Brain and Learning OECD Website.

Howard, G. (2000): **Intelligence Reframed: Multiple Intelligences for the 21st Century**, Basic Books, New York.

Elaborira teoriju o višestrukim inteligencijama. Uključuje debate po sekcijama o tome da li dodatne inteligencije treba uzeti u obzir. U ovom kontekstu diskutira o konceptima duhovne inteligencije i egzistencijalne inteligencije.

Primjeri se mogu kupiti na www.amazon.com.

Zohzar, D., Marshal, I. (2000): **SQ - Duhovna inteligencija, krajnja inteligencija**, Bloomsbury, London. Autori ispituju naučne podatke koji upućuju na pos-

tojanje duhovne inteligencije (SQ), koju opisuju kao krajnju inteligenciju koja služi kao neophodni temelj za efektivno funkcioniranje i IQ i emocionalne inteligencije (EQ). Dostupno na 18 jezika, uključujući srpski.
Primjeri se mogu kupiti na www.amazon.com.

Coles, R. (1991): **Duhovni život djece**, Mariner Books.

Opisana od strane autora kao "dokumentarna dječija psihijatrija", ova knjiga bilježi dječije razgovore o Bogu i religiji. Coles kaže da sličnost u razumijevanju duhovnosti prelazi religijske i kulturološke crte.

Kopije se mogu kupiti na www.amazon.com.

Prilog B:

Komparativne informacije o pristupima religijskom obrazovanju

Naredne stranice daju tabelu pristupa religijskom obrazovanju u odabranim zemljama¹. Definicije ključnih pojmoveva koji se koriste su sljedeće:

¹ Podaci su prikupljeni u julu 2004. godine.

Pristupi religijskom obrazovanju

Informacije o tome da li je pristup religijskom obrazovanju (RO) predominantno vjeroispovjedni ili nevjeroispovjedni i o tome koje religijske zajednice nude religijsko obrazovanje. Različiti pristupi variraju od instrukcija iz katehizma (npr. u mnogim istočnoevropskim zemljama) do vjeroispovjednih kooperativnih koncepata (npr. u Finskoj, Njemačkoj ili Austriji) i nevjeroispovjednih kooperativnih koncepata (npr. u Velikoj Britaniji), pa do koncepata snažno fokusiranih na model religijskih studija (npr. u Danskoj (Schreiner, 2002, 91)).

Izborni predmet (I) / Obavezni predmet (O) / Izborne-obavezni predmet (IO)

Ovaj stupac daje informacije o statusu religijskog obrazovanja. U zemljama Evropske unije ono je obično obavezan predmet u kojem se religijsko obrazovanje uči nevjeroispovjedno. Ukoliko je vjeroispovjedno orijentirano, često postoji niz predmeta od kojih učenici i/ili roditelji mogu birati jedan. Ponekad je religijsko obrazovanje dobrovoljan predmet (D). To nije slučaj u Italiji, gdje nema alternativnog predmeta ako učenik odluči da ne uzme vjeroispovjedne časove. Primjer Izborne-obavezne situacije (IO) može se naći u Sloveniji, gdje su škole obavezne da imaju nevjeroispovjedni predmet

religijskog obrazovanja kao izborni predmet, ali su učenici slobodni da odluče hoće li ga pohađati. Ako odluče da ne pohađaju religijsko obrazovanje, moraju izabrati drugi izborni predmet.

Zamjenski (Z) ili Alternativni (A)

Ovaj stupac opisuje da li postoji zamjenski ili alternativni predmet na raspolaganju učenicima koji ne pohađaju religijsko obrazovanje opisano u prva dva stupca u tabeli. Gdje je dostupno, ime alternativnog ili zamjenskog predmeta je navedeno.

Nadležnost za nastavni plan i program

Opisuje koje vlasti su odgovorne za nastavni plan i program religijskog obrazovanja i /ili alternativnog predmeta.

Opaske

Svi modeli i pristupi religijskom obrazovanju imaju vlastitu historiju i "biografiju" i proistekli su iz kompleksnog razvoja - pod uticajem religijskog pejzaža određene zemlje - uloge i vrijednosti religije u društvu, strukture obrazovnog sistema i odnosa između države i religije. Ovo treba uzeti u obzir kako bi se razumjela priroda religijskog obrazovanja u svakoj zemlji. Zadnji stupac daje "opaske" koje se odnose na specifičnu situaciju u dатој земљи (Schreiner, 2002, 91).

Zemlja	Pristupi religijskom obrazovanju	Izborni predmeti (I)/ Obavezni predmeti (O)/Izborneo-obavezni predmeti (IO)	Zamjenski (Z) ili Alternativni predmeti (A)	Odgovornost za nastavne planove i programе	Opaske
Austrija	Vjeroispovjedni: religijske zajednice registrirane od strane države (15)	0	Ne	Kooperacija: država/ religijske zajednice	Uglavnom vjeroispovjedno religijsko obrazovanje
Belgija	Vjeroispovjedni: religijske zajednice registrirane od strane države; regulacija na lokalnom nivou	IO	Da	Religijske zajednice	52% katoličkih škola
Danska	Nevjeroispovjedni: osnovna škola, uglavnom luteranska; druge religije moraju biti uključene u srednje škole	0	Ne	Ministarstvo obrazovanja i lokalne obrazovne vlasti uz pomoć udruženja RO nastavnika	Nema RO u 7. i 8. razredu zbog pripreme za krizu. Obavezni predmet definisan kao akademski studij religije
Finska	Ispovjedni: luteranski i pravoslavni	0	Z Humanistička etika	Kooperacija država/crkva	Uglavnom luteransko RO (učešće 97%)
Francuska	Nema ni vjeroispovjednog ni nevjeroispovjednog RO kao posebnog školskog predmeta (izuzetak: regija Alsace i Lorraine: luteransko/reformirano katoličko, grčko-pravoslavno)				Izuzetak: Alsace i Lorraine (gdje je vjeroispovjedno RO) U ostatku francuskih regija(kao kulturne i historijske činjenice) uči se kao integralni dio redovnih školskih predmeta (istorija, filozofija)
Grčka	Vjeroispovjedni: pravoslavna crkva/ islamska zajednica	0	Djelimično	Pravoslavna crkva/ islamska zajednica	U principu: grčko-pravoslavno RO
Irska	Vjeroispovjedni: rimokatolički	0	Ne	Kooperacija države/crkve	93% protestanti
Italija	Vjeroispovjedni: rimokatolički	I	Ne	crkva	Uglavnom rimokatoličko RO, upisivanja na RO obavezno
Luksemburg	Vjeroispovjedno	IO	Da		Samo katoličko RO
Nizozemska	Nevjeroispovjedne javne škole i škole udruženja roditelja koje su (uglavnom) isповједне	0	Ne	Same škole	2/3 svih škola vode sami roditelji; većina ih je vjeroispovjednih
Njemačka	Vjeroispovjedni: evangelistički/ katolički dijelom jevrejski, islamska religijska obuka, grčki-pravoslavni	0 (Izuzeci)	Z/A etika/norme i vrijednosti/filozofija	Kooperacija države/crkve	Izuzeći: Berlin, Bremen, Brandenburg
Portugal	Ispovjedni	IO	Da		RO od 1996. godine
Španija	Ispovjedni: rimokatolički	I	Djelimično	Crkve	Samo katoličko RO, veoma malo protestantskih škola

Zemlja	Pristup religijskom obrazovanju	Izborni predmet (O) / Obavezni predmet (O)/ Izborneo-obavezni pr. (IO)	Zamjenski (Z) ili alternativni (A) predmet	Odgovornost za nastavni plan i program	Opaske
Švedska	Nevjeroispovjedni	0	Ne	Kooperacija država/crkva	99% učestvuju u nevjeroispovjednom "objektivnom RO"
Velika Britanija Engleska i Vels	Nevjeroispovjedni: kršćanska tradicija i svjetske religije na svim stadijima	0 Roditeljsko pravo da povuku djecu	Ne	Lokalne obrazovne vlasti (LEA) - odbori sa predstavnicima religijskih zajednica, nastavnika i političara	Multireligijski pristup
Škotska	Uglavnom nevjeroispovjedni, vjeroispovjedni samo u rimokatoličkim školama	0	Ne	Država u nevjerskim školama; kooperacija država/crkva u vjerskim školama	Vjeroispovjedno RO samo u vjerskim školama

NOVE EVROPSKE ZEMLJE ČLANICE U 2004.

Zemlja	Pristupi religijskom obrazovanju	Izborni predmet (I)/Obavezni predmet (O)/ Izborneo-obavezni pr. (IO)	Zamjenski (Z) ili Alternativni (A) predmet	Odgovornost za nastavni plan i program	Opaske
Češka Republika	Vjeroispovjedni: sve registrirane religijske zajednice	I	Ne	Religijske zajednice	
Estonija	Nevjeroispovjedni	I			RO na zahtjev roditelja. Uglavnom luteranska tradicija. Nekoliko nedržavnih kršćanskih škola sa RO ponovo je otvoreno
Kipar	Vjeroispovjedni: grčki-pravoslavni	0		Nastavni plan i program iz Grčke	77% grčki-pravoslavni 18% muslimanski
Latvija	Vjeroispovjedni: rimokatolički, luteranski, pravoslavni	I IO (od 01.09.2004.)	Etika	Kooperacija države/religijske zajednice	Dijelom luteranski, dijelom rimokatolički, dijelom pravoslavni
Litvanija	Vjeroispovjedni	IO	Etika	Religijske zajednice	75% katolički
Mađarska	Vjeroispovjedni	I	Planirano	Crkve	Obavezan predmet u crkvenim školama
Malta	Vjeroispovjedni rimokatolički	I			Samo katoličko RO, sve škole su katoličke
Poljska	Vjeroispovjedni	I	Etika	Crkva	
Slovačka	Vjeroispovjedni: katolički, protestantski	IO	Ne	Crkve	
Slovenija	Nevjeroispovjedni: "Religije i etika"	IO	Drugi izborni predmeti	Država	Vjeroispovjedne religijske instrukcije moguće su u privatnim školama

**EVROPSKE ZEMLJE KOJE NISU ČLANICE EU,
CENTRALNA AZIJA I DRUGE ODABRANE ZEMLJE**

Zemlja	Pristupi religijskom obrazovanju	Izborni predmet (I)/ Obavezni predmet (O)/Izborneo-obavezni pr. (IO)	Zamjenski (Z) ili alternativni (A) predmet	Odgovornost za nastavni plan i program	Opaske
Albanija	Ni vjeroispovjedno ni nevjeroispovjedno; RO je kao poseban školski predmet				Vjeroispovedno RO u nekoliko vjerskih privatnih škola
Bjelorusija					Historija religije u nekim školama
Bosna i Hercegovina	Vjeroispovedni: islamski, katolički, pravoslavni, jevrejski, adventistički	IO		Religijske zajednice	Različita regulacija u kantonima i Republici Srpskoj Novi predmet 'kulturna religije' u planu
Bugarska	Vjeroispovedni: pravoslavni	I			Uvedeno u 1998. u osnovne škole, u 1999. u srednje škole
Crna Gora	Nema ni vjeroispovjednog ni nevjeroispovjednog RO kao posebnog školskog predmeta				
Gruzija	Nevjeroispovedni: religija i kultura	I		Ministarstvo za obrazovanje	U stvarnosti predmet 'religija i kultura' se ne predaje i zamijenjen je vjeroispovednim pravoslavnim RO
Hrvatska	Vjeroispovedni: katolički, islamski	IO		Religijske zajednice	76% katoličko
Island	Nevjeroispovedni: kršćanstvo, religijske nauke i etika	O	Ne	Kooperacija država/crkve	93% protestantsko
Južna Afrika	Nevjeroispovedno: poučavanje o religijama	O		Kooperacija država/crkve	Vjeroispovedno RO dozvoljeno izvan formalnog nastavnog plana i programa ukoliko je dobrovoljno i nepristrasno
Kosovo ¹	Nema ni vjeroispovjednog ni nevjeroispovjednog RO kao posebnog školskog predmeta				
Makedonija	Nema ni vjeroispovjednog ni nevjeroispovjednog RO kao posebnog školskog predmeta				Uglavnom pravoslavno i muslimansko stanovništvo

¹ Srbija, Crna Gora i Kosovo su predstavljeni odvojeno jer se njihovi obrazovni sistemi razlikuju i njihov budući status kao suvereni država tek treba da bude određen

Zemlja	Pristupi religijskom obrazovanju	Izborni predmet (I)/ Obavezni predmet (O)/ Izboro-obavezni pr. (IO)	Zamjenski (Z) ili alternativni predmet (A)	Odgovornost za nastavni plan i program	Opaske
Norveška	Nevjeroispovjedno: kršćanstvo sa religijom i filozofijom morala	0	Ne	Država	Novi nastavni plan i program od 1997. godine
Pakistan	Vjeroispovjedni: islamske instrukcije	0	Ne	Religijska zajednica	Mektebi i medrese - institucije koje prenose isključivo religijske instrukcije vođene od strane islamske ili bilo koje druge vjere - rade prema vladinim smjernicama za privatne institucije
Rumunija	Vjeroispovjedni: Rumunski pravoslavni, protestantski, rimokatolički	I		Crkve	RO od 1998. godine
Ruska federacija	Djelomično vjeroispovjedni	Moguće I		Bez odredbi	RO od 1990. samo na inicijativu roditelja
Srbija	Vjeroispovjedno RO	I	Građansko obrazovanje	Religijske zajednice	Uglavnom pravoslavno RO
Švicarska	U principu vjeroispovjedno RO i nevjeroispovjedna biblijska nauka	I/O		Crkve/regionalna država	Školske odredbe na kantonalm nivou (26 kantona)
Turska	Vjeroispovjedno: religijska kultura i obrazovanje u moralu iz perspektive sunitskog islama. Vjeroispovjedno obrazovanje u drugim religijama za manjinske škole	0		Ministarstvo obrazovanja uz konsultacije sa Vijećem za religijske poslove	Izostajanje za nemuslimane moguće. Nevjeroispovjedno religijsko obrazovanje uključeno u srednju školu
Ukrajina	Vjeroispovjedno: pravoslavno, protestantsko	I			Ustav iz 1996. daje pravo nezavisnih škola sa pravom slobodnog RO

*Izvori: Struktura i izabrani podaci usvojeni iz: Schreiner, P., Spinder, H., Taylor, W. (2002.): Posvećeni evropskoj budućnosti. Prilozi iz Obrazovanje i religijsko obrazovanje, u ime Koordinatorske grupe za religijsko obrazovanje u Evropi (CoGREE), Comenius-Institut, Protestant Centre for Studies in Education, Münster, str. 92-93.

Strateški dokument od strane država članica, konferencije "Religijska dimenzija interkulturnog obrazovanja, Oslo, Norveška, 6-9. jun 2004. godine, organiziran u okviru predsjedavanja Norveške Odborom ministara Vijeća Europe i projekt "Interkulturno obrazovanje i izazov religijske različitosti i dijalog u Evropi"; Stručne podatke obezbijedio Z. Kodelja, Direktor Centra za filozofiju obrazovanja, Obrazovni istraživački institut, Slovenija; Podaci dobiveni kroz direktni kontakt i upite pojedinim stručnjacima na nivou zemlje (2004.).

Prilog C:

Informacije o politikama i dijalogu o religiji i obrazovanju u odabranim zemljama

U potrazi za povratnim informacijama i komentarima na radne nacrte ove studije, koautori su dobili mnogo bilježaka koje su bile od pomoći, opisa i materijala pripremljenih od strane drugih o specifičnim situacijama u pojedinim zemljama. Izbor iz njih je uvršten u ovaj prilog.

Bugarska

Demokratski ustav, usvojen 13. jula 1991. godine, priznao je jednakost svih građana pred zakonom bez "ograničenja prava i privilegija zasnovanih na rasu, nacionalnosti, etničkoj pripadnosti, spolu, porijeklu, religiji, obrazovanju, ličnom ili društvenom, ili imovinskom statusu, uvjerenjima, političkoj pripadnosti" (Član 6, Paragraf 2). Zakon o religiji, koji je Parlament usvojio 20. decembra 2002. godine, pružio je zakonski okvir za ovaj član u Ustavu. Bugarski Zakon o javnom obrazovanju ističe sekularno obrazovanje u osnovnim i srednjim školama (Članak 4).

U školskoj 1997-1998. godini uvedena je 'religija' kao izborni predmet u bugarskim školama. Očekivalo se da će uključivanje ovog predmeta motivirati toleranciju i pluralizam. Ministarstvo obrazovanja je nadležno za odobrenje udžbenika. Autori eksperimentalnog udžbenika za predmet 'religija' (Sofija, 1998) za pete i šeste razrede osnovne škole pišu u uvodu udžbenika:

"Sadržaj knjige je fokusiran na najvažnije dijelove religiozno-moralne kulture kršćanstva". Glavna tema udžbenika za sedme i osme razrede o predmetu religija je "crkva i kršćanski život" (Sofija, 1998, str. 6). Ova knjiga također daje opće informacije o drugim religijama, uključujući judaizam, islam, budizam, i druge. Roditelji su odgovorni za odabir predmeta religijskog obrazovanja u osnovnoj školi. U srednjoj školi je u 12. razredu prije dvije godine uveden izborni predmet 'filozofija' s pet modula. Jedan od njih je 'svjetske religije' i od njega se očekuje da pruži komparativnu, kognitivnu viziju o svjetskim religijama. Zadnjih godina postoji pojačan interes učenika za ovaj predmet. U nekim školama časovi još nisu ni počeli.

Sociološka anketa o javnom mišljenju u vezi s religijskim obrazovanjem možda će baciti malo svjetla na razloge za nedostatak interesa:

- 46,7% intervjuiranih odgovorilo je da bi se religijsko obrazovanje trebalo obavljati u porodici;
- 38,1% je odgovorilo da se religijsko obrazovanje treba obavljati u školi;
- 10,6% je odgovorilo da se religijsko obrazovanje treba obavljati u religijskim institucijama;
- 80,5% intervjuiranih daju prednost izbornim predmetima o religiji i tome da ih predaju nastavnici a ne teolozi.

Predmet 'religija' u školi bi trebao da:

- Pruži znanje o religiji kao kulturi - 46,5%;
- Formira duhovne vrijednosti - 17,4%;
- Formira moralne vrijednosti - 15,5%.

Anketu je objavila Sociološka agencija ACCA "M" u martu 1996. godine. Za više detalja pogledaj Bogomilova Todorova, N. (1999.): *Religija - Duh i institucija*, Akadembska izdavačka kuća, Sofija.

Pripremila Nonka Bogomila Todorova, vanredni profesor filozofske antropologije na Institutu za filozofska istraživanja i stipendistica Međunarodne politike Otvorenog društva, Bugarska.

Kosovo

Tokom 2004. godine grupa studenata Odsjeka sociologije Univerziteta u Prištini je, pod nadzorom profesora Ismaila Hasanija, provela anketu pod nazivom "Treba li podučavati religiju u kosovskim javnim školama?" Cilj ankete bila je profesionalna procjena mišljenja učenika srednjih škola o pitanju uvođenja predmeta religije u kosovski obrazovni sistem. Namjera je bila da anketa omogući učenicima da formuliraju neke konkretnе preporuke na tu temu. Anketa je obavljena kao odgovor na prijedlog kosovskog Parlamenta da se uvede religijsko obrazovanje u škole. Nakon što je prijedlog napravljen, peticiju je potpisalo oko 100.000 ljudi s Kosova u znak podrške.

Istraživanje je bilo specifično fokusirano na razjašnjenje mišljenja o sljedećim pitanjima:

- Da li će časovi o religiji uticati na učenike da napuste devijantno ponašanje kao što je pušenje, konzumiranje alkohola, uzimanje droga itd.?
- Da li će nastava o religiji doprinijeti povećanju međureligijske tolerancije?
- Kako bi trebalo podučavati ovaj predmet i da li on treba pripadati samo jednoj vjeri?

Metodologija korištena u ovoj anketi ja bila kvalitativna, uključujući fokus grupe, pojedinačne intervjuje, istraživanje pisanih materijala i fotografija. Uкупno 10 srednjih škola iz različitih dijelova Kosova je učestvovalo u anketi: Prishtina (Priština), Gjakova (Đakovica), Ferizaj (Uroševac), Gjilan (Gnjilane), Vushtrri (Vučitrn), Istog (Istok), Viti (Vitina), Drenas (Glogovac), Podujeva (Podujevo) i Skenderaj (Srbica). Pored učenika su intervjuirani i nastavnici. Intervjui su bili povjerljivi i anonimni.

Većina učenika u principu želi da ima više informacija i znanja o religiji, ali se njihovi stavovi o tome kako bi to trebalo napraviti uvelike razlikuju. Oni koji su za to da imaju nastavu o religiji u školama odgovorili su kako vjeruju da će im ona pomoći da se suoče s vlastitim emotivnim problemima i da se odupru negativnim pojavama kao što su alkohol i droge. Jedan ispitanik je

rekao "...Religija te uči da poštujes dobre vrijednosti, bez obzira koje si vjere, da postaneš bolja i tolerantnija osoba, i ovo bi umnogome pomoglo školi..."

Oni koji su bili protiv uvođenja predmeta o religiji u školama odgovorili su kako vjeruju da će ovo stvoriti pogrešnu predodžbu o Kosovu: "*Internacionalci će misliti da smo Bin Laden tipovi ... postoje druga mjesta gdje možemo učiti o religiji ... što je sa mojim najboljim prijateljem koji je katolik, da li moram prekinuti prijateljstvo s njim?*" (Pitanja sa fokus grupe u Prištini).

Prevladavajuće mišljenje učenika je da bi trebala postojati predavanja o religijama, i da se tečaj treba usredotočiti na moralne vrijednosti a ne na ritualne obaveze. Očito je da je prisutnost aktivnih religijskih organizacija u određenim dijelovima Kosova uticala na mlade ljudi da budu posvećeniji religiji. Ovo je primjećeno u Prizrenu, Gnjilanu, Vučitrnu, Podujevu, i naročito u Skenderaju.

Mišljenja nastavnog kadra su također varirala, ovisno o godinama starosti i profesiji. Nastavnici društvenih nauka su većinom bili protiv uvođenja takvog predmeta u škole, jer bi to štetilo nesigurnom političkom statusu Kosova i stvorilo pogrešnu predodžbu o Kosovu kao o fundamentalističkoj državi. Također, činilo se da starija generacija nastavnika ima više otpora prema ideji predavanja o religiji.

Čini se da je opći stav ispitanika da se učenici koji su religiozni dobro ponašaju, ljubazni su i mirni. Međutim, oni isključuju iz ove kategorije one koji odjećom ili drugim vanjskim manifestacijama ističu svoju određenu vjeru (kao na primjer puštanje brade, simbole koji označavaju promoviranje religije). Nadalje, većina učenika je odgovorila da vjeruju da škola nije pravo mjesto za obavljanje religijskih rituala, i oni su protiv određivanja posebnog mjeseta za ovu svrhu. U sadašnjem Zakonu o obrazovanju nema odredbe o tom pitanju.

Mnogi mladi ljudi su odgovorili da imaju vrlo malo sadržaja u slobodnom vremenu. Ne postoje alterna-

tivne aktivnosti izvan škole, a i ako postoje, previše su skupe. Kao posljedica toga, oni misle da postoji više šanse da se bave negativnim pojavama i da postanu žrtve raznih organizacija koje pripadaju organiziranom kriminalu. Oni misle da bi im lekcije o religiji pomogle da ovo izbjegnu. Međutim, većina učenika ispitanika misli da bi koncentriranje na jednu religiju bilo opasno jer bi uništilo odnose u razredu u kojima su često zajedno učenici koji pripadaju različitim vjerskim tradicijama.

Specifične preporuke istraživača nakon ove ankete su:

- Potrebno je pripremiti nastavni plan i program za predmet o religiji koji bi bio rezultat zajedničkog rada obrazovnih i religijskih institucija. Ovaj predmet bi trebal da:

 1. Uključi informacije o svim religijama;
 2. Počne od osnovne škole;
 3. Uključi obrazovni i moralni aspekt vjere;
 4. Bude obavezan ali bez završne ocjene.

- Potrebno je obučiti predavače za ovaj specifičan predmet, u skladu s nastavnim planom i programom.
- Potrebno je napraviti promjene u zakonu.

**Prevod i sažetak nalaza istraživanja pripremila
Vjosa Rogova, koordinatorica programa za
podršku visokom obrazovanju, Kosova Educa-
tion Center.**

Latvija

Religijsko obrazovanje u školama u Latviji dostupno je kao izborni predmet. Prema podacima iz Ministarstva obrazovanja za akademsku godinu 1998/99., broj škola koje pružaju ovaj izborni predmet opao je sa 8,416 na 3,319. Oko 1% od ukupnog broja učenika u osnovnom obrazovanju se opredijelilo za ovaj predmet.

U ljeto 2003. godine ministar obrazovanja je odlučio da uvede dva predmeta između kojih učenici mogu da biraju. Jedan je etika, a drugi kršćanske osnove. Roditelji

su obavezni da izaberu jedan od predmeta za učenike prvog razreda. Od proljeća 2004. godine standardi za predmet su još bili u izradi, iako će opcije za nove predmete biti dostupne u školama od 1. septembra 2004. godine.

Anketa među roditeljima i školama o njihovim stavovima prema ovim promjenama, i okrugli stol koji je organizirao Centar za javnu politiku PROVIDUS, pokazali su da je 66% roditelja saznao za ove nadolazeće promjene i nove predmete iz masovnih medija. Većina roditelja izražava sklonost ka integriranom predmetu društvenih studija, a ne etici niti kršćanskim osnovama.

Anketa pokazuje: ako su roditelji obavezni da izabiru između etike i kršćanskih osnova, 67% roditelja preferira etiku. Kršćanske osnove bi većinom izabrali roditelji čija djeca već pohađaju nedjeljnu školu u crkvi. Svi su roditelji zabrinuti da podjela u razredu na osnovu vjerovanja može negativno uticati na klimu u razredu.

Standard društvenih studija sačinjen je i isprobao za vrijeme posljednje četiri godine u okviru kredita Svjetske Banke za projekat pomoći obrazovanju u Latviji. Trenutna odluka ministarstva zanemaruje napore koji su poduzeti da se razvije kvalitetan standard društvenih studija.

Centar za javnu politiku PROVIDUS inicirao je informativne kampanje i njihov Internet portal www.policy.lv služi kao platforma za izražavanje mišljenja o ovim stvarima.

**Pripremila Indra Dedze, Senior Researcher, Cen-
ter for Public Policy Standards, Providus, Latvia.**

Pakistan

Pakistan se ponekad vidi kao jedinstven slučaj u pogledu stavljanja naglaska na islam, jer je islam korišten kao pokazatelj identiteta u mobiliziranju muslimana iz Indije kad su tražili zasebnu domovinu. Godine 1949. Donji dom je usvojio *Rezoluciju o ciljevima* koja je definirala principe nove države. Rečeno je da će

Pakistan biti država "gdje će se principi demokratije, slobode, jednakosti, tolerancije i socijalne pravde, kako su proglašeni u islamu, u potpunosti poštovati; gdje će se muslimanima omogućiti da urede svoj život u individualnim i kolektivnim sferama u skladu s učenjima i zahtjevima islama kako je uređeno u svetom Kur'antu i Suni; (i) gdje će se adekvatne odredbe donijeti kako bi manjine slobodno napredovale i upražnjavale svoje religije i razvijale svoje kulture." Dok je Rezolucija o ciljevima u prvo vrijeme služila kao preambula Ustava, a vremenom je postala znatnim dijelom Ustava.

Prema 2. poglavlju Ustava Pakistana naslovljenog 'Principi politike', "Država će nastojati, u odnosu na muslimane Pakistana:

(a) da učini poučavanje svetog Kur'ana i islamijata obaveznim, da potiče i omogući učenje arapskog jezika i da osigura ispravno i tačno štampanje i objavljivanje svetog Kur'ana;..."

Pakistan nije imao namjeru da postane teološka država. Ovo je rekao osnivač zemlje Muhammed Ali Jinnah u svom inauguracijskom govoru u Donjem domu 11. augusta 1947. godine: "Vi ste slobodni; vi ste slobodni da idete u svoje hramove, vi ste slobodni da idete u svoje džamije ili bilo koje drugo bogoštovno mjesto u ovoj državi, Pakistanu. Možete pripadati bilo kojoj kasti ili vjeri - koja nema veze s poslovima države ... U ovom trenutku mislim da bismo to trebali držati pred sobom kao ideal i vidjet ćete da će s vremenom hindusi prestati biti hindusi i muslimani će prestati biti muslimani, ne u religijskom smislu jer je to lična vjera svake osobe, nego u političkom smislu, kao građani ove države."

Međutim, obrazovni sistem se počeo smatrati ključnim u stvaranju osjećaja solidarnosti na osnovu religije među etnički i kulturno raznovrsnim stanovništvom nove države. Na Prvoj obrazovnoj konferenciji koju ju sazvala vlada 1947. godine federalni ministar obrazovanja je podvukao potrebu za obrazovnim sistemom zasnovanim na islamskoj ideologiji. Drugi petogodišnji plan (1960-1965) ponovo naglašava islamske studije i religijsko obrazovanje.

Obrazovanje u Pakistanu ostaje predominantno u okviru javnog sektora na svim nivoima, iako se elitne institucije mogu mnogo češće naći unutar privatnog sektora. Nastavni plan i program za veliki broj institucija u javnom sektoru, uključujući oko 125.000 škola, konačno odobrava Odsjek za nastavni plan i program Federalnog ministarstva za obrazovanje. Udžbenici naručeni od strane odbora za udžbenike smještenih u provincijama drže se smjernica koje je Odsjek zadao za nastavni plan i program. Ove smjernice u više navrata naglašavaju potrebu za ulijevanjem usko definiranog seta islamskih vrijednosti.

Naglasak na islamskim studijama postao je mnogo istaknutiji poslije udara generala Zia ul Haqa 1977. godine. Islamijat je bio obavezan od I do X razreda, ali je sada obavezan do fakultetske diplome (*Bachelor of Arts* diploma je ekvivalent 14 godina školovanja). Nije obavezan na magistarskom nivou, ali kad se studenti pojave na profesionalnim ispitima kao što je MBBS (*Bachelor of Medicine, Bachelor of Surgery*) ili CSS (natječajni ispit za federalne javne službe) ponovo moraju studirati islamijat kao poseban predmet i mogu se kvalificirati samo ako polože i ovaj ispit. Pod generalom Zijom, od VI do VIII razreda, obavezno je za učenike svih religija da nauče arapski. Opravданje za to je da bi ovo omogućilo muslimanskim učenicima da steknu bolje razumijevanje učenja iz Kur'ana. Prije toga arapski je bio izborni predmet. U istom periodu dio nastavnog plana i programa za islamijat bio je odvojen za *Sunite* i *Šiite* na nivou IX i X razreda. Posebne knjige su uvedene za učenike dviju sekti, ali je zajednička knjiga ponovo uvedena 1999. godine. Međutim, one obrađuju različite dijelove ispita.

Od I do VIII razreda predmet *Diniyat* (religijske studije) predavao se u vladinim školama. Godine 1997. se, međutim, uvodi predmet islamijat (islamske studije). *Diniyat* je teoretski davao prostor za uvođenje drugih religija, iako se ne čini da se to primjenjivalo u praksi u razredu na iole značajnijem nivou. Za učenike drugih uvjerenja osim islamskog postoji malo praktičnih opcija za alternativu islamijatu. U VIII razredu postoji građanski specijalni ispit za nemuslimane, na kojem

se mogu pojaviti učenici iz manjinskih zajednica. Međutim, škole rijetko obezbjeđuju uslove za učenje ovog predmeta. Godine 1987. knjiga o etici koju bi koristili manjinski učenici napravljena je od strane provincijskog odbora za udžbenike Punjuba. Ali ona nije šire dostupna tako da većina nemuslimanskih učenika uzima islamijat kao predmet iako nije obavezan.

U školama djeca općenito imaju najmanje tri časa islamijata sedmično, ponekad više, svaki u trajanju od 45 minuta. Islamijatski nastavni plan i program stavlja prioritet na ulijevanje muslimanskog identiteta među pakistanskom djecom, bez obzira što barem neka djeca pripadaju drugim religijskim uvjerenjima. U predmetu islamijat koncepti kao što je džihad uokvireni su u termine vođenja rata protiv nevjernika, isključujući širu interpretaciju koja bi stavila džihad protiv siromaštva, nepismenosti ili nejednakosti. Nadalje, odobreni udžbenici za predmete urdu, pakistanske studije, građanstvo i druge također imaju značajan sadržaj posvećen islamijatu. Povezano s ovim je i da se na islamijatski sadržaj gleda kao na privilegiranje vjerovanja jedne sekte u odnosu na drugu.

Nezavisni institut baziran u Islamabadu (SDPI) nedavno je objavio publikaciju pod imenom *Suptilna subverzija: stanje nastavnog plana i programa i udžbenika u Pakistanu*. Izvještaj je fokusiran na predmete urdu, engleski, socijalne studije i građanstvo, i ispituje smernice nastavnog plana i programa koje nastoje potaknuti poučavanje i učenje islama i "pakistanske ideologije" u usko definiranim, isključivim frazama. Vlada je oformila odbor koji je trebao ispitati preporuke izvještaja s ciljem reforme nastavnog plana i programa, ali je ovaj rad zaustavljen zbog široke opozicije od strane političko-religijskih grupa, medija na urdu jeziku, privatnih TV kanala itd. Udar opozicije je indicirao da značajni i uticajni dijelovi društva misle kako ima malo toga ozbiljno pogrešnog u nastavnom planu i programu ili u udžbenicima kakvi su sada. Na primjer, argument da je Pakistan, zapravo, napravljen za muslimane često se ponavlja, implicirajući da ne postoji stvarna obaveza da se obezbijedi prostor u obrazovnom sistemu za djecu iz manjinskih zajednica. Za muslimane je džihad stvar

vjere i mnogi ne dovode u sumnju učenje o njemu, bez dubljeg poniranja u pitanja interpretacije ili konteksta.

Reakcija izvjesnih ljudi na ovu kontroverzu bila je, čini se, vođena političkim oportunizmom a ne ubjeđenjem. Glavne političke stranke, na primjer, nalazeći utjehu u nelagodi vlade, naizgled nisu osjećale potrebu da podrže argument za nastavni plan i program koji daje prosvjetljeniji pogled na islam, promovira tolerantniji pogled na manjine i susjede, i koji je inače više u skladu s prirodom 21. stoljeća. Konzervativni lobiji su također bili potpomognuti činjenicom da je bilo dosta govora na Zapadu, posebno na strani američkih tворaca politike, u vezi s potrebom da se primijeni reforma medresa. Ovi lobiji su brzo uspostavili vezu između "zapadne agende" i vladine prividne spremnosti da razmatra promjene u nastavnom planu i programu. Uzimajući u obzir rašireni bijes zbog uloge SAD u Afganistanu, Iraku i Palestini, ta veza je iskorištena kako bi se promijenili uslovi debate. U isto vrijeme govorili su da težnja za prijateljskim odnosima s Indijom ne znači podrivanje ideološkog sadržaja obrazovnog sistema. Debata o religijskom i ideološkom sadržaju udžbenika je od kritične važnosti. Ali, korištena je i za stavljanje vlade u obrambenu poziciju i odvlačenje pažnje od slabog kvaliteta udžbenika, kojima nedostaje kreativnost, sadržaj, struktura, dosljednost, koherencija i prezentacija.

Pitanje reforme medresa u Pakistanu je u fokusu pažnje poslije 11. septembra i s porastom terorističkih djelovanja unutar Pakistana. Ovo dijelom i zbog novije uloge medresa u porastu broja talibana. Institucije kao što su Maddrassa Haqqania u Peshawaru su mesta gdje je većina afganistanskih talibana završila školu. Naravno, ranije, kad su Sovjeti bili u Afganistanu, na medrese su američka administracija i vlada generala Zia ul Haqa gledali sasvim drugačije. Tada su medrese bile, iako nikako sve, dio strukture institucionalne podrške afganistanskom džihadu protiv Sovjetskog Saveza, koju su finansirale SAD i Saudijska Arabija, a pomagao Pakistan. Ali sada, kada je scenario promijenjen, u toku su naporci da se "modernizira" obrazovanje u medresama, pod prepostavkom da će to promijeniti

gledišta studenata koji su produkt tog sistema. Kao prvi korak prema kontroli aktivnosti medresa vlada je tražila da se prekine s upisivanjem stranih studenata u ove institucije.

1947. godine u Pakistanu je bilo oko 250 medresa. Prije dolaska Zia ul Haqa i sovjetske invazije Afganistana 1979. bilo je skoro 2.500 medresa. Njihov trenutni približni broj je između 10.000 i 12.000. Porast broja medresa je donekle bio potaknut od države. Slabo stanje škola u javnom sektoru učinilo ih je podobnom opcijom za mnoge.

Vlada sada želi da se medrese registriraju kod države i tako steknu pravo na službenu pomoć. Mnoge medrese ne primaju vladinu pomoć; neke nalaze alternativne izvore finansiranja. Kada se registriraju, od medresa se zahtijeva da podučavaju predmete kao što su nauka, engleski i matematika. Naglasak je također na kompjuterskim studijama. Postoje medrese koje već imaju neke od tih predmeta. Ali, ako imamo na umu ethos medresa i činjenicu da se njihov menadžment i nastavničko osoblje neće promijeniti, je li vjerovatno da će uskoro doći do preokreta u stavovima učenika medrese?

Vlada izgleda optimistična u pogledu svojih napora za reformu medresa. Skorašnje službeno saopćenje Pakistanske ambasade u Washingtonu kaže da su, po nalogu Obrazovnog odbora medresa iz 2001. godine, tri model-medrese oformljene u Karačiju, Sukkuru i Islamabadu 2003. godine. Ove medrese, navodno, slijede novi plan i program. Medresa u Islamabadu je predviđena isključivo za djevojčice. Ako se od ovih medresa i očekivalo da imaju neku vrstu efekta proširenja na ostale, to se još nije dogodilo.

Više od milion učenika su dio sistema medresa. Oni često dolaze iz najsiromašnijih i najuskraćenijih sredina. Obrazovanje koje ovi učenici dobivaju je besplatno, obezbijeden im je smještaj, hrana, odjeća, udžbenici, a pokriveni su im i druge potrebe. Neke medrese daju i male stipendije. Usaporenite ovo s onim što provincijska vlada Punjuba smatra pod "besplatnim" školovanjem,

na primjer. U Punjubu se nominalna školarina za javno školovanje više ne traži. Međutim, porodice ipak moraju finansirati veće troškove za uniforme, knjige i hranu. Osim nekih izuzetaka, u ovim školama se i ne uči dovoljno. Da se stavovi učenika javnih škola razlikuju od stavova njihovih kolega iz medresa jeste vjerovatno, iako se jaz u razlikama sigurno smanjuje.

Postoji značajna uloga privatnog sektora u osnovnom i srednjem stupnju obrazovanja (do V i VII razreda), a nevladin sektor je veoma aktivan na nivou osnovnog obrazovanja. U pogledu stavova i pogleda na svijet, čini se da postoji značajna razlika između produkata ovih i vladinih škola. Ali ograničenja nametnuta nepostojanjem alternativnih materijala, potreba za izlaženjem na ispite koje organizira vlada u kritičnim fazama, kao što su razredi V, VIII i X, i uvođenje nastavnika koji donose određene poglede razredu, također treba imati na umu.

Pripremio Abbas Rashid, Društvo za unapređenje obrazovanja, Pakistan

Slovenija

U Sloveniji je, generalno govoreći, situacija veoma slična onoj u Francuskoj i Sjedinjenim Državama⁷⁶. Prema Ustavu Slovenije, crkva i država su strogo odvojene. Iz ovog razloga je vjeroispovjedno religijsko obrazovanje u javnim školama eksplicitno zabranjeno školskim zakonima.⁷⁷ Prije Drugog svjetskog rata vjeroispovjedna religijska obuka bila je obavezna predmet u javnim školama. Nakon Drugog svjetskog rata religijska obuka je tolerirana u javnim školama do 1952. godine. Od tada su vjeroispovjedne instrukcije izbačene iz javnih škola i bile su organizirana od strane crkve u crkvenim zgradama. Samo izuzetno su bile organizirane unutar školskih zgrada, ali uvijek strogo odvojene od redovnih časova. U javnim školama religijske instrukcije bile su zamijenjene takozvanim "građanskim i moralnim obrazovanjem".

Slovenija je postala nezavisna i suverena država 1991. godine. U toku prvih nekoliko godina nakon sticanja

⁷⁶ Francuska i SAD su zemlje čiji ustavi podrazumijevaju potpunu odvojenost crkve i države. Posljedica toga je da vjeroispovjedno religijsko obrazovanje nije dozvoljeno u javnim školama. Ali to ne znači da je religija kao takva uklonjena iz nastavnog plana i programa javnih škola, jer je učenje o religiji dozvoljeno.

⁷⁷ Religijske instrukcije dozvoljene su samo izuzetno (pod određenim uvjetima) u javnim školama van nastavnog vremena. U privatnim školama, koje su također zamišljene kao institucije koje treba da ispunе određene zahtjeve onih roditelja koje žele obrazovati svoju djecu u skladu s određenim religijama, moralu i filozofskim uvjerenjima, religijska instrukcija je, naravno, dozvoljena.

nezavisnosti pripremala se važna obrazovna reforma sa svrhom uspostavljanja obrazovnog sistema koji bi se mogao porediti s onim u Evropskoj uniji i drugim visoko razvijenim zemljama. Jedna od glavnih promjena koja se desila u to vrijeme u osnovnim školama bilo je uvođenje izbornih školskih predmeta. Svaka škola sada mora ponuditi najmanje šest izbornih predmeta u sedmoj, osmoj i devetoj godini školovanja. Svaki učenik mora izabrati dva od šest izbornih predmeta. Između drugih mogućnosti, učenik može izabrati nevjerouispovjedni oblik učenja o religijama, nazvan "religije i etika". Sadržaj ovog izbornog ili opcionog školskog predmeta podijeljen je u tri dijela. Pored obaveznih tema, postoje opcione teme, između kojih nastavnici i učenici mogu da prave izbor.

Glavne religijske teme su sljedeće:

U sedmoj godini školovanja:

Obavezne teme su: svjetske religije, kršćanstvo, islam i budizam.

Opcione teme su: judaizam, hinduizam, taoizam, konfučjanizam, novi religijski pokreti i tradicionalne religije.

U osmoj godini školovanja:

Obavezne teme su: religijska kultura, obredi, simboli i religijske zajednice, religija i problem zla, grijeh, smrt, etičke dimenzije religija.

Opcione teme su: crkve, sekte i samostanske zajednice, odnosi između crkve i države, magija i okultizam.

U devetoj godini školovanja:

Obavezne teme su: kršćanstvo i zapadna civilizacija, Biblija (Stari i Novi Zavjet), katolicizam, pravoslavlje, protestantizam, prosvjetljenje, kršćanstvo u Sloveniji, religija i smisao života, religijska sloboda i sloboda savjesti.

Opcione teme su: religijska tolerancija, ratovi religija, nauka i religijsko vjerovanje, ateizam i humanizam.

Sadržaje ovih školskih predmeta pripremio je tim eksperata, uključujući teologe. Do sada sadržaji ovih školskih predmeta nisu bili predmet kritike. Predmet nepovjerenja i svađe bilo je uvođenje "religije i etike"

kao posebne discipline u javnim školama. Za one koji se ne slažu s uvođenjem ovog novog predmeta to je samo "maskirana ili skrivena religijska obuka", trojanski konj koji dozvoljava povratak crkve u javne škole. Za katoličku crkvu učenje predmeta "religija i etika" je neprihvatljivo jer je nevjerouispovjedno. Drugim riječima, neprihvatljivo je jer je to učenje o religijama a ne učenje o jednoj religiji i, posebno, jer je sve u vezi s ovim predmetom (obuka nastavnika, priprema obrazovanih programa i udžbenika i praćenje) u nadležnosti službenih institucija države, kao što je slučaj sa svim drugim školskim pitanjima, a ne u nadležnosti same Katoličke crkve, kao što to ona želi.

U zaključku možemo reći da u Sloveniji postoje dva oblika učenja o religijama u javnoj školi: prvo, kao poseban predmet, izborni i nevjerouispovjedni, drugo, kao dio nekog drugog predmeta, posebice u građanskom i moralnom obrazovanju, historiji i književnosti.

Međutim, Katolička crkva u Sloveniji ovim nije zadovoljna. Ona želi da postigne dva potpuno različita cilja. Prvi cilj, koji želi da postigne odmah, jeste da katolička religijska obuka, koju djeca pohađaju u crkvi, bude priznata od strane države kao jedan od izbornih predmeta u javnim školama. Drugi cilj je dugoročan: da se uspostavi takav model religijskog obrazovanja u javnim školama kakav postoji u Austriji i u nekim drugim predominantno katoličkim zemljama u Evropi. Ali ovi ciljevi nisu u skladu sa Ustavom Slovenije. Dakle, oni bi se mogli postići samo ako bi se promijenio Ustav.

Pripremio Zdenko Kodelja, direktor Centra za filozofiju obrazovanja, Obrazovni istraživački institut, Slovenija

Srbija

U martu 2001. godine Odbor za obrazovanje Skupštine Srbije podnio je zahtjev da se religijsko obrazovanje (RO) uvede u nastavni plan i program kao redovni predmet. Nakon razgovora sa Svetim sinodom Srpske pravoslavne crkve (SPC), pokojni premijer Zoran Đinđić je 5. jula održao razgovore s predstvincima još

Šest religijskih zajednica i najavio uvođenje religijskog podučavanja u državne škole u Srbiji od septembra 2001. godine. Dekretom vlade ovih sedam religijskih zajednica proglašeno je tradicionalnim religijama, tako dobivši pravo na religijsko obrazovanje u državnim školama koje finansira država.⁷⁸ Državna komisija za RO je formirana i sastoji se od predstavnika religijskih zajednica koje su proglašene tradicionalnim religijskim zajednicama i predstavnika Ministarstva za obrazovanje i religije, koji su ovlašteni da započnu, primijene i nadziru RO. Ministarstvo za obrazovanje i religije dobilo je zadatku da pripremi alternativni predmet, koji u to vrijeme nije imao ni ime niti jasno definiranu ulogu i sadržaj. Nedugo zatim je grupa stručnjaka osmisnila alternativni predmet religijskom obrazovanju, nazvan građansko obrazovanje (GO).

Odabir samo sedam religijskih zajednica ovlaštenih da implementiraju religijsko obrazovanje u državnim školama postavlja presedan, jer prethodni zakon nije pravio razliku između različitih religijskih zajednica. Male religijske zajednice bile su naročito pogodjene ovim isključivanjem u vrijeme kada se vodila žestoka javna kampanja protiv njihovih djelatnosti, što je rezultiralo brojnim fizičkim napadima na njihove prostorije i predstavnike. Štavše, jedna tradicionalna crkva, Rumunska pravoslavna crkva (RPC), koja službeno djeluje na području Banata, nije uključena u sedam priznatih religijskih zajednica.

Uvođenje RO popraćeno je žestokom javnom debatom o opravdanosti i karakteru religijskog obrazovanja. SPC je bila glavni protivnik inicijative da se uvede RO. Zahtjevi za njegov vjeroispovjedni karakter objašnjeni su stavom da ne postoji takva stvar kao što je opći koncept, a kamoli univerzalna religija, i da religijsko iskustvo postoji isključivo unutar određene religije i određene vjere. Pravo na RO je izvučeno iz prava na obrazovanje i zasnovano na njemu, te na pravu na biranje vlastitog pogleda na svijet, pravu na upražnjavanje religije i roditeljskom pravu da odgajaju djecu u skladu sa svojim religijskim vjerovanjima. Sva ova prava data su u međunarodnim konvencijama i čine temelje RO u drugim evropskim zemljama, iako

sa različitim modelima koji se koriste, što je potpuno zanemareno u debati u Srbiji. Drugi argumenti u korist RO uključivali su sveprisutni kriminal i njegovo povećanje, nasilje u porodici i navodnu pojavu i širenje takozvanih destruktivnih sekti. Kao i u drugim bivšim komunističkim zemljama, dominantni argument za RO bilo je njegovo nedemokratsko ukidanje od strane komunističke vlasti poslije Drugog svjetskog rata.

Brojne nevladine organizacije i obrazovni stručnjaci upozorili su da je RO uvedena u škole suprotno Ustavu i usvojenim procedurama i standardima za uvođenje novih predmeta u nastavni plan i program, što zahtjeva dvogodišnju eksperimentalnu primjenu, koju slijedi stručna analiza. Protivnici RO istakli su činjenicu da su na Balkanu religije bile faktori razjedinjenja i da podjela u vjeroispovjedne RO programe znači podršku izolaciji, etničkim podjelama i stvaranju prepreka socijalnoj koheziji. Neki kritičari su istakli da uvođenje RO indicira namjeren pokušaj da se izbjegne postojeći problem u obrazovanju. Čak se i ministar obrazovanja zalagao za odgodu uvođenja RO a radi pripreme kompetentnog nastavnog kadra i prikladnih materijala. Među brojnim istraživačkim anketama sa svrhom potvrđivanja jednog ili drugog stava, ističe se istraživanje *Centra obrazovnih inicijativa* u Beogradu. Otkrilo se da su mišljenja građana o religijskom obrazovanju pomiješana i nedosljedna i da se, uz značajnu generalizaciju, može izvući zaključak da je jedna trećina građana za uvođenje religijskog obrazovanja, jedna trećina protiv, a preostala trećina je ili neodlučna ili neinformirana.

Od tada je usvojeno nekoliko zakonskih akata kako bi se modifisirao postojeći Zakon o osnovnim i srednjim školama i kako bi se definirala praktična implementacija RO. Nastavni plan i program za RO, koji sadrži ciljeve, zadatke i sadržaje religijskog obrazovanja i način implementacije programa, to jest kratak set uputa, stvorile su u cijelosti religijske zajednice, bez učešća pedagoških specijalista ili iskusnih nastavnika, koji su, zauzvrat, ukazali na zanemarivanje didaktičkih i metodičkih principa, terminološke nepreciznosti i neadekvatnost uzrastu učenika. Slična kritika je

⁷⁸ Prema Dekretu o organiziranju i implementaciji religijskog obrazovanja, objavljenom u Službenom listu broj 46/27, juli 2001. godine, ove religijske zajednice proglašene su tradicionalnim: Srpska pravoslavna crkva, Islamska zajednica, Katolička crkva, Slovačka evanđelistička crkva Augsburgske isповijesti, Jevrejska zajednica i Reformirana kršćanska crkva Augsburgske isповijesti. Ovo su denominacije koje su uživale prava religijskog obrazovanja u Kraljevini Jugoslaviji prije Drugog svjetskog rata.

usmjereni i na udžbenike za RO. Upravljanje RO u školama otkrilo je brojne probleme, kao što je nepostojanje integracije predmeta u obrazovni sistem, nedostatak nastavnih materijala i pomagala, nedovoljna pripremljenost nastavnika, nedostatak motivacije kod učenika i diskriminacija članova manjinskih religijskih zajednica u upravljanju njihovog prava na RO.

Učenici srednjih škola ili roditelji učenika osnovnih škola imaju obavezu da se odluče između religijskog obrazovanja i građanskog obrazovanja i, po skorašnjoj odluci, od njih se očekuje da naprave izbor samo jednom i da se drže tog izbora. Izabrani predmet postaje obavezan tokom cijelog školovanja. Broj onih koji se odlučuju za RO se povećava svake godine. Iako trenutni statistički podaci nisu dostupni, može se sa sigurnošću pretpostaviti da je to izbor većine. Najveća popularnost RO je među muslimanima u jugozapadnoj Srbiji, zatim katolicima na sjeveru i pravoslavcima u nekim regijama centralne Srbije.

Pripremio Bojan Aleksov, OSI International Policy Fellow, Srbija

Turska

Turski Ustav iz 1982. godine kaže da je "religijsko i moralno obrazovanje i učenje podložno kontroli i nadzoru države. Religijska kultura i moralno obrazovanje će biti obavezni časovi u osnovnim i srednjim školama. Religijsko obrazovanje i učenje izvan ovoga će biti stvar osobnog izbora i zahtijeva staratelja mlade osobe..."

Zakon o osnovnom obrazovanju iz 1793., primijenjen 1973. godine, kaže: "Sekularnost je princip turskog nacionalnog obrazovanja. Religijska kultura i moralno obrazovanje obavezno je u osnovnim i srednjim školama..."

"Religijska kultura i moralno obrazovanje" je obavezan čas u trajanju od dva sata sedmično od četvrtog do osmog razreda, i u trajanju od jednog sata između devetog i jedanaestog razreda. Od četvrtog do osmog

razreda nastavni plan i program je fokusiran na islamske principe i običaje, kao i na moralno učenje, građanstvo, nacionalno jedinstvo, običaje i tako dalje. Ovaj obavezni predmet ne uključuje znatan stepen islamske obuke (učenici se uče zapovijedima islama, *namazu* i molitvi, iako neki nastavnici kažu da ostavljaju učenicima i roditeljima na volju hoće li naučiti islamske molitve. Ovo se može dosta razlikovati u različitim dijelovima zemlje).

Postoji značajan broj manjinskih škola u Turskoj, naročito u Istanbulu. To su grčke (*Rum*) i armenske škole, koje su također podložne nacionalnom nastavnom planu i programu. Religijsku kulturu i moralno obrazovanje predaju pripadnici njihovih vlastitih religijskih zajednica.

Tek od devetog do jedanaestog razreda nastavni plan i program počinje uključivati učenje o drugim religijama, i to ne sačinjava veliki dio programa.

Prije 2000. godine, nastavnici ovog predmeta su bili (gdje je to bilo moguće) oni koji su završili teološke fakultete. Prethodna vlasta stavila je ograničenja na zapošljavanje te vrste nastavnika unutar Ministarstva obrazovanja i sada preferira one koji su završili religijsku kulturu i moralno obrazovanje, odsjek za obuku nastavnika unutar ovih fakulteta. Ako nisu dostupni nastavnici s ovim diplomama, onda "razredni nastavnici" mogu održavati ovu nastavu.

Nastavni plan i program priprema Odbor za obrazovanje u konsultaciji s Generalnim direktoratom o religijskom obrazovanju za religijska pitanja i akademičari teoloških odsjeka. Obavezne udžbenike priprema Generalni direktorat religijskog obrazovanja Ministarstva za obrazovanje.

U Turskoj je debata o religiji i obrazovanju posljednjih godina fokusirana na *imam hatibe*. Ovo su stručne srednje škole, originalno stvorene za obuku *imama*. Od sedamdesetih godina prošlog stoljeća otvoren je veliki broj *imam hatiba*, te su oni koji su ih završili uvelike prekoracili potrebe za imamima u zemlji. *Imam hatibi*

su postali alternativni izvor obrazovanja za roditelje koji žele da pošalju svoju djecu u škole gdje vjeruju da će im biti pruženo bolje religijsko obrazovanje i više moralno učenje, posebno njihovim kćerima. Sve stručne srednje škole u Turskoj imaju različite procedure pristupa višem obrazovanju. Trenutna se vodi debata oko toga što vlada želi eliminirati "nepovoljan položaj" stručnih srednjih škola i omogućiti učenicima širi pristup različitim odsjecima institucija višeg obrazovanja (u ovom trenutku to je uglavnom ograničeno na škole sa istim predmetima) koje će im otvoriti put za ulazak u javne službe.

TESEV, lokalni institut za obrazovne politike, trenutno radi na studiji o *imam hatibima*. Namjera studije je rušenje mitova i otvaranje teme za širu debatu. Inicijativa obrazovne reforme će pokušati da dopuni studije s alternativama religijskom obrazovanju tako da se kreira sveobuhvatnija politika o religijskom obrazovanju. Sve ove pobrojane teme: obuka imama, religijsko obrazovanje i izbor škola s jačim religioznim učenjem (trenutno *imam hatibi*), ili roditeljski zahtjevi - trenutno su predmeti javne debate u Turskoj.

Pripremila Ayla Goksel, Inicijativa za obrazovnu reformu, Istanbul, Turska

Svi primjeri u Aneksu C prikupljeni su u julu 2004. godine.

Izdavač:

Fond Otvoreno društvo Bosna i Hercegovina

Urednik:

Dženana Trbić

Lektor:

Ferida Duraković

Prevod:

Antonela Glavinić

Design:

Miodrag Spasojević Štrika

DTP:

Jasmina Kapidžić / IPSILON Sarajevo

Print:

CPU Sarajevo

Sarajevo, 2007.

Fond
otvoreno društvo
Bosna i Hercegovina

© 2006 Program za podršku obrazovanju - Institut Otvoreno društvo

© 2006 Mreža centara za obrazovne politike